

**Orhun Abideleri'nde Teokrazi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk
Bozkır İdari Anlayışına Etkileri***

Selim KARAKAŞ*

Özet

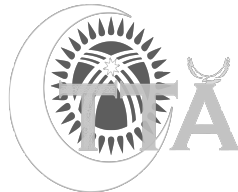
Başlangıcı insanlık tarihi kadar eskilere uzanan din, tarihin her döneminde bireylere ve toplumlara tesir eden en önemli faktörlerden birisi olmuştur. Bununla birlikte Türklerin tarih içinde dahil oldukları muhtelif dinlerin onları çeşitli şekillerde etkiledikleri de bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda Türklerin İslam öncesi dönemde kabul ettikleri yabancı dinlerin Türk yönetim anlayışı üzerindeki tesirleri meselesi de tartışılmaya değer bir problematiktir. Bu çalışma bir taraftan İslam öncesi dönemde Türklerin yönetim biçimlerinin teokrazi ile ilgisini tartışmak, diğer taraftan da Türklerin dâhil oldukları Budizm, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi dinlerin, amme hukuku sahasındaki yerini tespit etmek, bununla ilgili verilerin vasfını çeşitli cepheleriyle ortaya koymak, nihayet söz konusu etkinin devlet algısındaki yansımalarını örneklemek gibi bir takım hedefler gütmektedir. Bunu yaparken de başta Orhun abideleri olmak üzere eski Türkçe metinler ve Çin yıllıklarındaki bilgiler üzerinden meselenin mahiyetini ve sınırlarını belirlemek adına çeşitli malzemeden yararlanılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Kut, Tanrı, Teokrazi, Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm*

---

* Bu çalışma, 21-23 Ekim 2015 tarihinde İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde düzenlenen, "Uluslararası Orta ve Batı Asya'da Yönetim Kültürü Sempozyumu"nda tarafımızca sunulan basılmamış bildirinin, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş metnidir.

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selim.karakas@giresun.edu.tr

Theocracy Problem in The Orkhon Monuments and The Effects of Foreign Religions on Percept of Turkish Steppe Administration

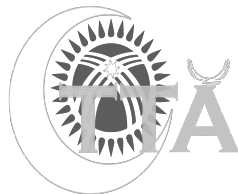
Abstract

Religion whose beginning dates back as long as history of human being has been one of the most important factors affecting communities and individuals in every period of the history. However, a well known fact that is the various religions included to Turks in the history affect is them in various ways. In this regard the matter of influences of foreign religions that Turks accepted in pre-Islamic period on sense of rule in Turks is a problematique which is very worth discussing. This study aims to discuss interest of Turkish regimes with theocracy in pre-Islamic period, to determine place of religions such as Buddhism, Zoroastrianism and Manichaeism in which Turks are involved in public law, to put forward feature of data related with this and to give examples of reflections of mentioned influence on state percept. In doing this various materials will be benefited such as Turkish old texts, primarily the Orkhun Monuments, and information in the Chinese annuals in order to determine the nature and limits of the matter.

Key words: *Kut, Tengri, Theocracy, Buddhism, Zoroastrianism, Manichaeism*

Giriş

Eski Türk hâkimiyet fikri, hükümdarda Tanrı bağı bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştır. Buna göre Türk hükümdarına yönetme hakkı Tanrı tarafından *kut* verilmek suretiyle bir lütuf olarak bağışlanmıştır. Türk devlet düşüncesinde yönetim erkinin bir unsuru olarak siyasi otorite veya siyasi iktidar kavramı *kut* sözü ile ifade edilmiştir ki, bu siyasi hâkimiyet kudreti, yani devleti idare salahiyeti ve otoritesi anlamına gelir. Ancak tartışılması gereken husus, eski Türk

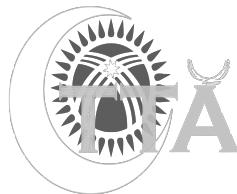

idare telakisinde hâkimiyetin menşeinin ilahi karakter taşımasının, yönetim biçiminin teokrasi olarak adlandırılmasını gerektirdiği midir?

Gerçekten de başlangıcı insanlık tarihi kadar eskilere uzanan din, tarihin her döneminde bireylere ve toplumlara tesir eden en mühim faktörlerden birisi olmuştur. Toplumların kültür hayatında din kurumu, maddi ve manevi kültürün oluşumuna etki eden önemli bir faktördür. Sembollerin, inançların, kıymetlerin ve değişik alanlardaki pratiklerin kurumsallaşmış bir sistemi olarak tarif edebileceğimiz dinlerin, gerek siyasi, sosyal, iktisadi, sanatsal v.b. alanlardaki maddi kültür öğeleri ve gerekse insanların belli bir inanç, zihniyet yapısı, bir değerler ve eylemler sistemlerinden müteşekkil bulunan manevi kültür dünyaları üzerindeki tesiri yadsınmaz bir gerçektir.

Bununla birlikte Türklerin tarih içinde dahil oldukları muhtelif dinlerin onları çeşitli şekillerde etkilediği de bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda biz, yalnızca hâkimiyetin menşeinin ilahiliği üzerinden Türklerin İslam öncesi dönemde yönetim biçimlerinin teokrasi olduğu sonucuna varılamayacağını düşünmekteyiz. Zira iktidarın meşruiyetinin bir kutsala dayandırılması ilk ve orta zamanların egemenlik telakkisinde yadsınmaz bir vakıadır. Aksine aynı dönemde kabul ettikleri yabancı dinlerin Türk yönetim anlayışı üzerinde teokratik tesirler bakımından daha belirleyici bulunduğu kanaatini taşıyoruz.

İşte bu çalışmada, Orhun Abideleri örneği üzerinden İslam öncesi dönemde Türklerin yönetim biçimlerinin teokrasi ile ilgisini tartışmayı hedefliyor. Ayrıca meseleyi karşılaştırmalı şekilde onların zaman içinde dâhil oldukları hassaten Budizm, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi dinlerin özellikle amme hukuku sahasındaki konumları üzerinden ele alacağız. Yine bu problematik konuyu adı geçen dinlerin Türk tarihindeki siyasi mirasları ile diplomaside oynadıkları rol ve devletin dış politikasında belirleyici bir aygıt olmaları -bu minvalde nim teokratik diyebileceğimiz bir yapı arz etmeleri- noktayı nazarından da inceleyeceğiz.

Teokrasi Kavramı ve Ana Hatlarıyla İlk-Orta Zamanlarda Din-Devlet İlişkileri

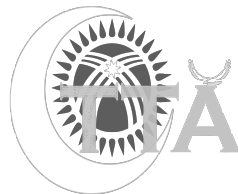
Din ile devlet arasındaki ilişkinin insanlık tarihi ile birlikte başladığı söylenebilir. Bilimsel olarak incelenebilen en eski medeniyetlerde toplumsal ve siyasal düzenin temelini dinin oluşturduğu görülmektedir.¹ Bilhassa geçmiş toplumlarda din, devlet yönetimi ile birlikte hareket eden ve onun işleyişine doğrudan müdahil olup onu destekleyen bir olgu halindedir. Dini inançlar, uygulamalar ve dinin getirdiği kurumsallık iktisadi ve siyasi yapılanma içerisinde önemli bir rol oynayabilmektedir. Siyasi iktidarı elinde tutan güç ile dini yapının iç içe geçtiği bu medeniyetlerde, din ile devlet arasında herhangi bir ayırımdan söz etmek imkânsızdır.

Din ile devlet arasındaki ilişki, tarihin değişik dönemlerinde farklı şekillerde tezahür etmiştir. Başlangıçta tek iktidar alanı olarak din görülürken, toplumsal örgütlenmenin büyümesiyle siyasal iktidar önem kazanmış ve dinden ayrı bir iktidar alanı ortaya çıkmıştır. Bu dönemden sonra kimi zaman devlet, dini kontrol ederken kimi zaman da din, devleti hâkimiyeti altına almıştır. Kimi zaman da aynı toplumda iki farklı iktidar olarak birbirlerine müdahale etmeden yaşamaya çalışmışlardır.²

---

¹ Maurice Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, (çev. Özkan Gözel), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.13.

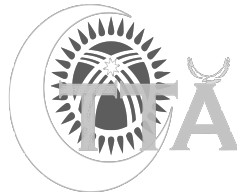
² Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 11-12. Berkes, sosyolojik olarak din-devlet ilişkisinin belirlenmesinde toplumun değerler sisteminde dinsel değerlerin ve kurumların yerlerinin ortaya konulmasının doğru bir başlangıç noktası teşkil edeceği kanısındadır. Ona göre din kavramının pratik tezahürü, ya tarihsel bir inanç-eylem-kurallar sistemi olarak; ya devletin örgütlenişi içinde uyumlaştırılmış, topluma yol gösterme amacıyla dünyevi toplum eylemleri içinde eritilmiş şekilde; ya da, kişinin eylemlerini özel bir örgütlenişe bağımlı veya bağımsız inanç ilişkileri içinde yürütme türü biçiminde karşımıza çıkar (Berkes, s. 11-12).

Sosyal sistemlerde farklı biçimler almış olan yönetim ve din ilişkilerinin tarihi süreç içindeki örgütlenmelerine bakıldığında genel hatlarıyla bunun üç biçimde karşımıza çıktığı görülür: Bunlar, yönetimin dine bağlı olduğu *Teokrazi*, dinin yönetime bağlı olduğu *Nim Teokrazi/Yarı Teokrazi* ile din ve yönetim güçlerinin birbirinden ayrıldığı *Laik* sistemlerdir.³

Teokrazi terimi Eski Yunanca teo/theos (tanrı) ve kratia/kratein/kratos (düzen, hükmetmek) kelimelerinin terkibi olan *Theokratia* ile ilgili olup, *Tanrının Düzeni* anlamına gelmektedir. Teokrazi, Tanrının hâkimiyetinde bulunduğu düşünülen ya da böyle yönetilen yani hâkimiyeti Tanrıya, ya da Tanrı iradesine dayandıran devlet türünü ifade eder. Güç ve iktidarın tanrısal kaynağa dayandığı ilahi yönetim demektir. Din kurallarının geçerli olduğu sistem olan teokraside, kurallar ya dini kuralların aynısıdır, ya bunlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Buna göre yöneticilere itaat Tanrı'ya itaattir. Onlara karşı gelmek Tanrı'ya karşı gelmektir. Çünkü devleti idare edenler Tanrı tarafından belirlenir ve onun tarafından göreve getirilirler. Teokratik devlette, dini ve dünyevi iktidar olmak üzere iki egemen güç

³ S. Maksudi Arsal, *Teokratik Devlet ve Laik Devlet*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1940, s. 59-61. Arsal'a göre, tarihi süreç içinde devlet ve din ilişkisi üç farklı şekilde gelişmiştir. Bunlardan ilkinde din devletin üstünde, devletin her kurumuna egemen bir güçtür. Bu konuda siyasi, sosyal ve hukuki alanın her kademesinde dini kurallar geçerlidir. Devlet dini örgütlenmeden, hukuk dinden henüz ayrılmamıştır. Bu tür devlete *teokratik* devlet adı verilir. Devlet-din bağlamında ikinci bir yönetim tarzı, devletin dini örgütlenmenin üstünde oluşudur. Burada da, dini örgüt ve din temsilcileri devlet otoritesine bağlıdır. Siyasi egemenlik devlet ve din yöneticilerinin elindedir. Bununla birlikte bu iki güç arasında sıkı bir bağ vardır. Devlet dinden, din devletten henüz ayrılmış değildir. Devlet belirli din ya da dinleri devlet dini olarak kabul eder. Bu yönetim tarzında din adamlarının önemi büyüktür. Devlet yöneticileri çoğu konuda onların düşüncesine başvurur. Arsal bu yönetime *nim (yarı) teokrazi* adını verir. Devlet-din ilişkisi konusunda üçüncü bir yol daha vardır. Bu yönetimde devlet dinlere karşı tamamıyla tarafsız, eşit mesafede, dinlerin üstünde ve dışındadır. Bu tür devletlere de *laik* devlet denilmektedir (Arsal, s. 59-61).

yoktur. Dini iktidar egemenliğin tek sahibidir, din ve devlet iç içedir.⁴ Devlet başkanı aynı zamanda dini liderdir, emirleri dini bir emir/hukuk kuralı olarak kabul edilir.⁵ Teokratik yönetimlerde devlet fonksiyonları tamamıyla ilgili dinin hükümlerine uygun olarak icra edilir. Yönetimlerin kendilerini ilahi bir kaynağa bağlamaları fikri hayli eski olmakla birlikte kelime ilk olarak theokratia şekliyle Yahudi tarihçisi Josephus Flavius tarafından Yahudilerin ileri gelen hahamlarınca yönetilen siyasi rejimlerini tarif etmek için miladi 100 yıllarında kullanılmıştır.⁶

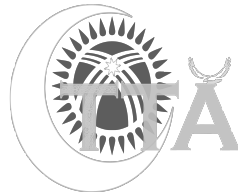
Geçmiş toplumlarda din, devlet yönetimi ile birlikte hareket eden ve onun işleyişine doğrudan müdahil olup onu destekleyen bir olgu halindedir. Dini inançlar, uygulamalar ve dinin getirdiği kurumsallık iktisadi ve siyasi yapılanma içerisinde önemli bir rol oynayabilmektedir. İlk uygarlıklarda da din siyasal alanı doğrudan etkilemiş, siyasi düşünüş dini düşünüşe bağlı olarak gelişmiştir. Eski çağ devlet yapısı bir anlamda tamamıyla teokratik bir görünüm arz eder. Antikçağ'da Ortadoğu'da kurulan bütün monarşilerin temel karakteristiği, güç ilişkilerinin dinsel bir yapılanma içinde kümelendiği *hiyerokratik* (devletin, ilahi kanunlara dayalı olarak din adamları tarafından yönetilmesi, kutsal nitelikli yönetim) özelliklere sahip olmalarıdır. Devlete bu kutsiyeti atfeden genel inanış ise devletin, tanrının evrensel sisteminin yeryüzündeki örneği olduğu düşüncesi idi. Tanrılar gökyüzünü nasıl yönetiyorsa, devlet de yeryüzünü öyle yönetmelidir anlayışı, bölgedeki teokratik siyasi ve idari yapının psikolojik meşruiyet kaynağını teşkil etmekteydi.⁷ Bu yönüyle devleti idare eden

⁴ Ejder Okumuş, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, s. 40-41.

⁵ M. Niyazi Özdemir, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 189.

⁶ Ö. Faruk Harman, "Katolik Kilisesi ve Teokrasi", *Din-Devlet İlişkileri Sempozyum Kitabı*, İstanbul, 1996, s. 59.

⁷ Hamza Ateş & Soner Ünal, "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat", *Bilgi* (8), 2004/1, s. 23.

hükümdarın tanrı soylu sayılması da, simgesel anlamda onun yeryüzündeki en büyük yönetici vasfına haiz bulunması demektir.⁸

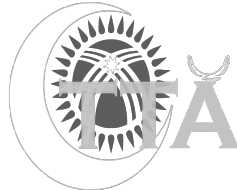
Örneğin Mezopotamya toplumlarının dünya görüşlerinde, evren bir devlet gibi örgütlenmiş şekilde tasavvur edilmiş, tanrılar yöneticilerin benzeri olarak düşünülmüştü. Her kentin ayrı bir koruyucu tanrısı vardı. Bu tanrı, kentin ve kent topraklarının sahibi sayılıyordu. Kentin en büyük yapısı olan ziggurat (tapınak) da bu tanrının evi idi. Tanrının evini ve mülkünü tanrı adına din adamları yönetiyorlardı. Din adamlarının ve devletin başında bir *rahip kral* vardı. Zamanla askeri gücün öneminin artmasıyla, yönetim erkinin din adamlarından askerlere geçmesi sonucu asker kral hâkimiyetine geçilmiş, artık tapınaklar yanında saraylar yükselmeye başlamıştır.⁹

Hitit Devletinin siyasal yapısında benzer durum görülür. Hitit Devleti tüm tarihi boyunca teokratik bir devlet teşkilatlanması içerisinde olmuştur. Hatta başrahip unvanına sahip olan Hitit kralları kendilerini tanrıların vekili ilan ederek dini kimliğini ön plana çıkarıyor ve böylelikle devlet üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Başta saray olmak üzere başkentler ve taşrada yer alan Hitit kurumları teokratik düzen içerisinde şekillendiriliyordu. Hitit tapınaklarını da bu kapsamda değerlendirmek gerekmektedir. Bu kurumlar sadece dini bir vazife yürütmüyor aynı zamanda idari ve bu idari yapıya bağlı olarak birtakım iktisadi faaliyetleri de yerine getiriyordu. Özellikle toplanan vergiler tapınaklarda bulunan depolarda bir araya getiriliyordu. Bu nedenle tapınak depolarını bir çeşit devlet hazinesi olarak görmek mümkündür.¹⁰

⁸ M. Naci Önal, "Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgencilik", *Milli Folklor Dergisi*, 2009, S.84, s. 59.

⁹ Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, V Yayınları, Ankara, 1991, s. 53. Sümer siyasal düşüncesini yansıtan yazılı belgelerin en eskilerinden biri olan Sümer Kralları Listesi'nde de krallığın gökten indiği belirtilerek, yöneticilere tanrısal bir nitelik kazandırılıyordu (Şenel, s. 80).

¹⁰ Serkan Demirel, "Hitit İdari Sistemi içerisinde Tapınakların Konumu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.40, Nisan, 2014, s. 2.

Mısır siyasi düşüncesinin merkezinde ise Firavun yer alır. Başlangıçta yöneticiliğinin yanı sıra din adamı olduğu anlaşılan Firavun, ne Sümer’de olduğu gibi tanrı vekili, ne Hititlerdeki biçimiyle yalnızca bir başrahip değil, fakat doğrudan bir Tanrı telakkisiyle ortaya çıktı. Mısır Firavunları, Ra’nın oğlu sıfatıyla sosyal varlığın ve iktidarın tek kaynağı olarak doğuştan Tanrı kabul edilirlerdi.¹¹

İran siyasal geleneğinde Pers kralları, kendilerine kuvvet ve kudret veren Ahura Mazda’nın iradesi ile milletler üzerinde hüküm sürdüklerine inanıyor, onun yeryüzündeki vekili olduklarını belirterek hükümdarlıklarına kutsal otorite ile meşruiyet kazandırıyorlardı. Hassaten Sasaniler döneminde Mecusiliğin resmi din haline gelmesiyle devletin işleyişinde din adamları sınıfı olan mobadların etkisi bariz biçimde artmıştır.¹²

Çin siyasal anlayışına göre dünyanın bütün memleketleri, Gök’ün oğlu olan Çin imparatoruna tabi idiler. Esasen Shang Hanedanı döneminde din ve siyaset iç içe olan kavramlardı. İmparator, hasat ve zaferi sağlayan tanrı Ti’nin temsilcisiydi. İdarecilerin işlerini görmesinde ataların ruhu yardımcı oluyordu. İmparator öldüğü zaman yakınları ile birlikte gömülüyordu ki bu durum kralın tanrı sayıldığına da bir göstergesiydi.¹³ Chou Hanedanı döneminde imparator kültürünün yerini gök kültü anlayışı aldı. Bu anlayışa göre imparator göğün oğlu sayılıyor ve gök ile halk arasında aracı olarak politik ve dini vazifeleri yerine getiriyordu.¹⁴

Aynı şekilde Japon kültüründe de imparatora tapınma kültü gelişmiş ve bu bir devlet siyaseti halini almıştır. Resmi din Şintoizm’in etkisiyle

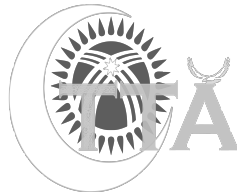
---

¹¹ Ateş & Ünal, “Devletin Doğduğu Yer...”, s. 30.

¹² Eski İran’ın dini yapısı hakkında monografik bir çalışma için bkz. Ahmet Altungök, *Eski İran’da Din ve Toplum (M.S. 226-652)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.

¹³ Şenel, *Siyasal Düşünceler ...*, s. 105.

¹⁴ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 41, 61-65.

Japon imparatorları kendilerini Amaterasu'nun yani Güneş tanrıçası'nın oğlu görmektedirler.¹⁵

Hint kültür havzasında teokratik yönetimin çağımızda da canlılığını koruyan örneği ise Lamaizm'dir. Tibet dini olan Lamaizm'e göre dini lider Dalai Lama aynı zamanda doğal ve dünyevi bir lider olmak durumundadır. İnsanları bizzat yönetmek üzere ruh göçü (tenasüh) yoluyla dünyaya gelen kutsal ve yüce bir varlık, yaşayan bir tanrı ve kurtarıcı Budha'dır. Dindarlığın en yüksek mertebesi rahiplik olduğundan, yönetim ruhban sınıfının denetimindedir.¹⁶

Ortaçağ dünyasına geldiğimizde, batı siyasal düşüncesine de din yani Hıristiyanlık egemendir. Konstantinos (306-337) Hıristiyanlığı kabul eden ilk Roma imparatoruydu. Theodosios (379-395) döneminde ise Katolik Kilisesi'nin kurulmasıyla Hıristiyanlık resmi devlet dini haline geldi. Helenistik düşüncedeki bir unsur olan yeryüzünde tanrı-yöneticiye sahip tek bir krallık olması gerektiği fikri Hıristiyanlık ile kolayca bağdaştı. Buna göre imparator Tanrı'nın yeryüzündeki vekiliydi ve yeryüzünde ki krallığını onun adına yönetiyordu. IX. yüzyıl ile birlikte batıda yasaların ve siyasi erkin kaynağının Tanrı olduğu, iktidar gücünün Tanrı'dan indiği kuramı iyice geçerlilik kazanmıştır.¹⁷ Kilise ise teokratik sistemin en temel kurumudur. Hıristiyanlıktaki Tanrı Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlüsünden oluşan teslis inancına göre, oğul İsa'dır. Gökte ve yeryüzünde bütün iktidar ona verilmiştir.¹⁸ Matta İncil'ine göre Hz. İsa çarmıha gerilip defnedildikten üç gün sonra kabrinden çıkmış, Galile'de 11 havarisine görünmüş ve şöyle demiştir:

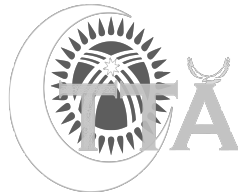
"Gökte ve yeryüzünde bütün iktidar bana verilmiştir. Şimdi gidin, bütün ulusları öğrenci yapın. Onları Babam, Ben ve Kutsal Ruh

¹⁵ Günay Tümer & Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 2002, s. 74.

¹⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitapevi, Isparta, 2002, s. 211-213.

¹⁷ Şenel, *Siyasal Düşünceler ...*, s. 297.

¹⁸ Abdülaziz Bayındır, *Din ve Devlet İlişkileri: Teokrasi ve Laiklik*, Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 7.

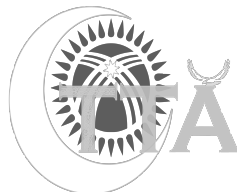
adına vaftiz edin. Sizlere buyurduğum her şeyi tutmalarını onlara öğretin, işte dünyanın sonuna kadar ben her an sizlerle beraberim." (Matta 28/16-20, Kutsal Kitap: 1051).

İsa adına hareket etme ve karar verme yetkisi kiliseye aittir. İsa kilisede hazır bulunur. Çünkü kilise onun manevi varlığı ile bütünleşmiştir.¹⁹ Bizans'ta siyasal erk, imparatorun, ordunun ve imparatorluk bürokrasisinin en yüksek kamu görevlilerinden oluşan Devlet Kurulu'nun elindeydi. Kendisine kilisenin en yüksek görevlilerine bile verilmeyen "deios (tanrısal)" sıfatı veren imparator, kilisenin de başı sayılıyordu. Bizans imparatorları kendilerini Tanrı'nın atadığı, hâkimiyet güçlerini doğrudan doğruya Tanrı'dan aldıkları yolunda bir meşruiyet fikri geliştirmişlerdi. Bu anlayışa göre, gökte nasıl tek bir Tanrı varsa, yeryüzünde de Tanrı'nın tek bir vekili, tek bir imparator olabilirdi. Tanrı'nın yeryüzündeki tek temsilcisi olan imparator, hem dini hem laik iktidarı elinde tutmaktaydı, hem devlet işlerinin hem de din işlerinin başkanıydı. Bizans'ta din, devletin bir aygıtı mesabesinde idi.²⁰

İşte eğer teokrasiyi, yalnızca siyasal otoritenin kendini ilahi bir kaynağa dayandırması şeklinde anlamak yeterliyse yukarıda saydığımız bütün yönetim örneklerinin teokratik bir özellik arz ettikleri söylenebilir. Ancak *teokratik yönetim* veya *teokratik devlet* dendiğinde, hemen herkesin aklına ilk gelen bilhassa devletin dinin denetimi altına girmesi olayıdır. Bundan hareketle yönetimlerin kendilerini şu veya bu biçimde ilahi bir temele dayandırmaları veya yönetimde din adamları-ruhban sınıfını söz sahibi kılmaları olgusu arasındaki farkı göz önüne alan kimi araştırmacılar, yarı dini yönetim biçimlerine *Nim-Teokrasi* adını vermeyi uygun görmüşlerdir.

¹⁹ Tümer & Küçük, *Dinler ...*, s. 263.

²⁰ Şenel, *Siyasal Düşünceler ...*, s. 350-353.

Eski Türk Devlet Anlayışında Dinin Yönetimdeki Yeri ve Teokrasi Meselesi

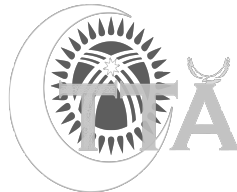
Bu bağlamda tartışma konumuz olan kadim Türk devlet ve yönetim anlayışında teokrasi meselesi ile Türklerin İslam öncesinde kabul ettiği kimi evrensel inançların onların yönetim felsefelerine din eksenli etkisi hususunu incelemek gereklilik arz etmektedir. Bilindiği üzere Eski Türk hâkimiyet fikri de hükümdarda Tanrı bağışı bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştır. Buna göre Türk hükümdarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir lütuf olarak bağışlanmıştır, yani hâkimiyetin menşei ilahidir ve hükümdar yönetme yetkisini Gök'ten alır.

Türk idare anlayışında siyasi iktidar kavramı ise *kut* sözcüğü ile ifade edilmekteydi. Kut kelimesi esasen *egemenlik hakkı, siyasi hâkimiyet kudreti, yani devleti idare salahiyeti ve otoritesi* manasına gelmektedir. Bununla birlikte kelimenin *iyi talih, ikbal, uğurluluk, saadet ve bahtiyarlık* gibi anlamları taşıdığı da ileri sürülmüştür. Ancak bunlar ikinci planda kalan ve sonraları ortaya çıkan tali anlamlar durumundadır.²¹

Tanrı bağışı olan bu hükümlanlık anlayışında sınırlarını kanun gücünün (*töre*) belirlediği, halkı gözeten ve hukuk prensiplerine bağlı sosyal devlet olgusunu hatırlatan bir telakkinin izleri görülür. Yine bu anlayışa göre siyasi otoritenin kaynağı hem *karizmatik* hem de *kanuni* bir meşruiyet düşüncesine dayanmaktadır. Türklerde hükümlanlık bir aileye (*A-shih-na*) bahşedilmişti. Yani Türk anlayışına göre kagan ailesi ilahi menşeden-mukaddes sayılmaktadır. Tanrı otorite gücünü hanedan üyelerine vermiştir ve onların arasında kimi seçerse, onu hanlık tahtına çıkarmaktadır.

Türk devlet düşüncesine göre, Türk kaganları kuta (siyasi otorite gücüne) nail olmakla birlikte yine Tanrı tarafından bahşedilmiş bazı hususiyetler taşımalıdır. Örneğin, Tanrı kendisine *yarlıg* (Tanrının izni

²¹ *Kut* kelimesinin çeşitli anlamları hakkındaki tartışmalar için bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde (İdari-Askeri) Unvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1988, s.78-79.

ve rızası, kader) vermeli, onu diğer insanlardan ayrı olarak *ülüg* (nasip, kısmet ve iyi talih) sahibi de kılmalıdır. İşte bütün bu sebeplerle Bilge Kagan hükümdar oluşunu şöyle anlatır²²:

“Tanrı yarlık verdiği için özüm tahta oturdum! Dünyanın dört köşesinden milletleri, düzenledim...” (Kitabeler II, Doğu, 23-24).

Bilge Kagan tahta çıkışı gibi sonraki icraatını da Tanrının bu yasamasına bağlamaktadır²³:

“Ondan sonra Tanrı yarlık verdiği için, kutum ve kısmetim var olduğu için ölecek milleti diriltip, eğittim (besledim). Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım, az milleti çok kıldım.” (Kitabeler II, Doğu, 23).

Yine Köl Tigin Yazıtı’nda yer alan şu sözler de aynı mahiyettedir²⁴:

“Tanrı yarlık verdiği için, özümün kutu var olduğu için kagan oldum” (Kitabeler I, Güney, 9).

İlteriş Kagan da devletsiz ve kagansız bir milleti Tanrı yarlık verdiği için derleyip, toplamıştır²⁵:

“Tanrı izin verdiği için illiyi ilsizleştirmiş, kaganlıyı kagansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş...” (Kitabeler I, Doğu, 15-16; II, Doğu, 13).

Esasında Tanrı *ülüg* ve yarlık verdiği gibi, bir de *küç* (güç) vermelidir. Kitabelerde özellikle kaganın ve Türk milletinin başarılarında güç unsuru da önemli yer tutmaktadır²⁶:

“Tanrı güç verdiği için, babam kaganın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.” (Kitabeler I, Doğu, 12; II, Doğu, 11). *“Tanrı*

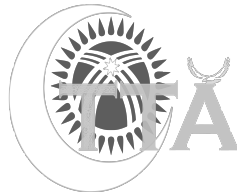
²² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, MEB Yayınları, İstanbul, 1970, s. 23.

²³ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 23.

²⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 3.

²⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 7, 20.

²⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 6, 19, 26.

güç verdiği için orada mızrakladım, perişan ettim.” (Kitabeler II, Doğu, 32-33).

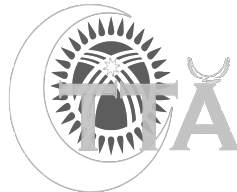
Bu hâkimiyet anlayışının Büyük Hun İmparatorluğu zamanından beri yüzyıllar boyunca Türk devlet idaresinin temel unsuru olarak kaldığı da malumdur. M.Ö. 176 yılında Tengri Kut (yani Tanrı'nın siyasi iktidar verdiği kişi) unvanını taşıyan Hun kaganı Mo-tu'nun, Çin imparatoruna gönderdiği mektubun “*Ben Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun Hakanı –Tan-hu veya Tanju'su-*” şeklinde başlaması bu durumu yansıtan bir örnektir.²⁷

Orhun Kitabelerine aksettiği hali ile Köktürk çağı Türk düşüncesinde de devletin Tanrı tarafından verildiği inancı hâkim idi. Bu çağda Türkler zaman zaman Tanrı için *İl berigme Tengri* yani *İl (devlet) veren Tanrı* da demişlerdir.²⁸ Köktürk çağında da aynı anlayış oldukça belirgindir. Hükümdarlık alametlerinde, özellikle unvan ve lakaplarda bu durum açık olarak müşahede edilebilir. Bu çağdaki *Kutlug, Tengriteg Tengri Yaratmış, Tengride (kut) bulmuş, Tengri Kut* unvanları dikkatleri çekmektedir. Bilge Kagan'ın şu ifadesi de konumuza örnek oluşturur: “*Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan*” (Kitabeler I, Güney, 1)²⁹

²⁷ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.I, KB Yayınları, Ankara, 1981, s. 439. Yine Ögel, “Tengri Kut” sözünün Çin'deki gibi “*göğün oğlu*” biçiminde değil, “*gök ya da Tanrıdan kut bulmuş veya devletli, saadetli*” şeklinde anlaşılmasının daha doğru olacağını belirtir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s. 42. Teokratik devlet, yönetim erkini doğrudan Tanrı'dan alarak, hâkimiyet yetkilerini ilahi bir misyonla Tanrı adına kullanan devlettir. Böyle bir devlette yönetim fiilen ya din adamları sınıfında (ruhban), ya Tanrı vekili olup kutsal kabul edilen rahip-krallarda (Sümer'deki gibi) ya da tanrılaşmış hükümdardadır (eski Mısır Firavunları gibi). Türklerde ise ne anlayışta, ne de fiilen böyle bir görüntü hâkim olmamıştır. Eski Türk devletlerinin egemenlik telakkisinde ilahi addedilen unsur hükümdarın kendisi değil görevlendirmenin biçimidir. Bu sebeple kagan, “*Gök'ün Oğlu*” şeklinde hiçbir devirde anlaşılmamıştır.

²⁸ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu ...*, C.II, s.54.

²⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 1.

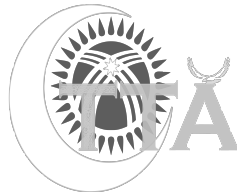

Burada şunu da eklemeliyiz ki, bu ifadeler Köktürklerde kagana ilahî özellikler atfedildiği, onun Tanrı gibi gökte olup oradan indiği veya Tanrı'nın oğlu olduğu anlamına gelmez. Ögel de, *Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan* cümlesinin “Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kagan” yerine, “Tanrıya benzer gökten kaganlığını almış Türk Bilge Kagan” biçiminde anlaşılmasının doğru olduğunu, bu tür kavramların sırf kelime karşılıklarıyla değil, o husustaki genel anlayış doğrultusunda anlamlandırılması gerektiğini söyler. Çünkü yazıtlardan da anlaşıldığı üzere Türk telakkisinde kagan ne gökte doğmuş, ne de gökten inmiştir.³⁰ Yine Bilge Kagan'ın oğlunun Tanrı anlamına gelebilen

---

*“tengriteg tengri yaratmış ve “tengriteg tengride bolmuş” ifadelerini türkologlar çeşitli şekillerde çevirmişlerdir. Buna göre, W. Radloff, “göğe benzer, gökten doğmuş”, “göğe benzeyen, gök tarafından tayin edilmiş”, V. Thomsen, “göğe benzeyen, gökten gelmiş”, “tanrıya benzeyen ve tanrının yarattığı”, “göğe benzeyen ve gök tarafından yaratılmış”, H. N. Orkun, “göğe benzer gökte (mevcut) olmuş”, “göğe benzer göğün yarattığı”, S. E. Malov, “gök gibi, gökten olmuş (doğmuş)”, “gök (Tanrı) gibi, gök tarafından tayin edilen (ya da yaratılan)”, R. Giraud, “göğe benzeyen, gökten gelen”, G. Doerfer, “göğe benzer gökten olmuş”, T. Tekin, “gök gibi ve göğün yarattığı”, “tanrı gibi tanrıdan (hükümdar) olmuş”, M. Ergin, “tanrı gibi gökte olmuş”, “tanrı gibi tanrı yaratmış”, G. Clauson, “tanrıya benzer ve tanrı tarafından tesis edilmiş”, A. B. Ercilasun, “tanrı gibi gökte olmuş”, B. Ögel, “tanrıya benzer (yalnızca kendine benzer) tanrı tarafından olmuş (yaratılmış)”, E.A. Guliyev, “tanrı gibi göklerde doğmuş”, D. Yıldırım, “kendi kendini kılan tanrının iradesiyle olmuş (kağan yapılmış)”, F. S. Barutçu Özönder, “semavî yaratıcı (tarafından) olmuş (yaratılmış)” şeklinde anlamlandırmışlardır. Toplu tartışmalar için bkz. Serkan Şen, “Orhon Yazıtlarında Geçen Tenri Teg Tenride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Tengri teg Tenri Yaratmış Türük Bilge Kagan İfadelerinin Yeni Bir Yorumu”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar, s. 251-257.*

³⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 49-50; Osman Turan'a göre de, “Tengriteg” kelimesi Tanrı gibi yahut semanın oğlu olarak anlaşılmamalıdır. Bu ifade “Hakanların ilahi teyit ve himayeye mazhar oldukları veya Tanrı tarafından memur edilmiş buldukları” manasına gelmektedir. Bkz. Osman

ancak gök demek olan *tenri* adını alması da böyledir. Çünkü Türklerde Köl Tigin örneğindeki gibi doğaya dair adların kişilere de verilebildiği bilinmektedir.³¹

Şen'in tespit ettiği üzere, “*tengride bolmuş ve tengri yaratmış ibarelerini Tanrı tarafından var edilmiş şeklinde anlamak gerekir. Bu var edilmiş yaratılmanın ötesinde bir oluşturmaktır. Zira yazıtların dilinde yaratılmak karşılığında tercih edilen fiil kılın-’tır. Eski Türkçede yarat-’ın temelde düzen vermek anlamına geldiği göz önünde tutulursa Tanrı’nın var etmesinin yalnızca dünyaya gelişle ilgili olmayıp hayatın tümünü dolayısıyla, kağanlık makamında bulunmayı tayin ettiği düşünülebilir. O halde tengri teg tengride bolmuş türük bilge kagan ve tengri teg tengri yaratmış türük bilge kagan ifadelerini (Tıpkı) gök gibi Tanrı tarafından var edilmiş Türk Bilge Kagan ya da dil içi çeviri ilkelerinden yola çıkarak Göğü var eden Tanrı’nın var ettiği Türk Bilge Kagan şeklinde yorumlayabiliriz. Böylesi bir yaklaşım, yazıtların içeriğiyle uyumlayan ilahî veya semavî Bilge Kagan algılamasını ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca var oluşu ve var edeni öne çıkardığından özel metinlerdeki kutsallarla başlama geleneğiyle örtüşmekte, Köktürklerdeki üstün Tanrı inancıyla da çelişmemektedir” .³²*

Ayrıca Köl Tigin kitabesinin, kuzey yüzünde yer alan, onuncu satır-daki son cümle olan,

“*öd tengri yasar, kişi oğlu kop ölüglili törümüş.*” (Kitabeler I, Kuzey, 10)³³

ifadesinde geçen *öd tengri* tabirini, Zurvanizm etkisi altında gelişmiş ayrı bir Zaman Tanrısı biçiminde anlamaktan ziyade *zamanı Tanrı’nın belirlediği* veya *zamanı Tanrı’nın yaptığı* şeklinde anlamak ve nihayet

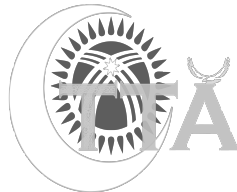

Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi yay. (8. baskı), İstanbul, 1995, I, s.95.

³¹ Rene Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları. İstanbul, 1999, s. 33.

³² Şen, “Orhon Yazıtlarında ...”, s. 257.

³³ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 14.

bunu yaratmanın tek faili olması nedeniyle, “*zamanı Tanrı yaratır*” ve *ölümsüz olan odur* çevirisiyle açıklamak daha doğru olacaktır.

Esasen Türklere Kut anlayışı sonsuz bir hâkimiyete imkân tanımamaktadır. Devlet hükümdarın malı olmayıp ancak belli ölçülerde kullanmak kaydıyla hâkimiyet hakkı hükümdara aitti.³⁴ İlahi görev, devlet idaresine imkân hazırlayan bir otorite kaynağı olmakla birlikte, Türk hükümdarlarının idare yetkisi törece tespit edilen bazı şartlarla sınırlandırılmıştır.³⁵ Ayrıca yine, Türk anlayışına göre, hükümdarın yerine getirmekle yükümlü olduğu vazifeler vardır. Hakan bu vazifeleri yapabildiği müddetçe tahtta kalabilir, başarılı olmadığı zaman ise düşerdi. Çünkü Tanrı bağışladığı hükümlanlık hakkını ona layık olmayanlardan geri alabilirdi. II. Köktürk Kaganlığı’nda 716 yılında Kapgan Kagan’ın yerine geçen oğlu İnel Kagan, iç karışıklıkları giderip, huzuru sağlayamadığı için kutunun Tanrı tarafından kaldırıldığı inancı ile tahttan uzaklaştırılmıştı (Kitabeler, II, Doğu, 8 ve 35).³⁶

Öyleyse Türk anlayışında töre, devletin önünde ve onu sınırlayıcıdır. Hâkimiyeti, doğuşunda sınırlandıran ve meşruiyetine ölçü olan ve töre anlayışı, hukuka bağlılık şuurunun ruhudur. *Kut (il) gider töre kalır*, sözü de bu anlayışın ne ölçüde yerleşmiş olduğunu göstermektedir.

Türk hükümdarı başka bazı devletlerdeki gibi kanun yapan fakat kendini kanuna bağlı saymayan cinsten bir monark değildi. Hakikaten de Türk hükümdarı kanunları uygular ve bu kanunlara kendisi de uyardı.³⁷ Bununla birlikte Türk hükümdarları insanüstü bir varlık da

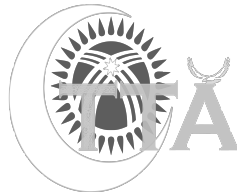
---

³⁴ M. Niyazi Özdemir, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 86.

³⁵ Abdülkadir Donuk, *Türk Hükümdarı*, TDAV Yayınları, İstanbul 1990, s. 41.

³⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 19, 27. (*Kagan Kut’ı taplamadı*).

³⁷ Ahmet Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, I. Kitap, TKHV Yayınları, İstanbul, 1992, s. 105.

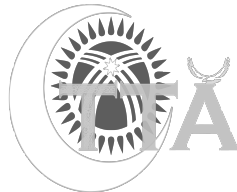
sayılmamışlardır.³⁸ Öyle olunca da Türk hükümdarı elbette hiçbir sorumluluk duygusu taşımayan, müstebit biri değil, idare salahiyeti bazı şartlarla sınırlandırılmış öncelikle Tanrı'ya ve sonra da töre yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumlulukları olan ve bu sorumlulukları yerine getirebildiği müddetçe hükümdar kalabileceğini bilen biri oluyordu.³⁹ Hâkimiyet bu şekilde ilâhi kaynaklı olarak kabul edilmesine rağmen öteki cemiyetlerden farklı biçimde, kağanlara herhangi bir surette ulûhiyet atfetmiyordu. Diğer bazı cemiyetlerde, kralın kendisi de ilahi menşeli görüldüğünden *kral hata yapmaz, kral masumdur* fikrini beraberinde getirmiştir. Türk anlayışında ise ilahi olan görevlendirme hadisesidir. Hükümdarın görevi ile ilgili sorumluluğu kesindir. Nitekim görevini yerine getirebildiği sürece tahtta kalması mümkündür. Aksi takdirde halk hükümdarın Kut'unun Tanrı tarafından geri alındığını düşünür, ona saygı ve itaati bırakıp aynı aileden kut sahibi bir diğerinin etrafında toplanır.⁴⁰ Bu anlamda yönetme yetkisine sahip olan kagan ilahi lütuf ya da hak adına, teokratik temsilci sıfatı gibi bir güçle değil, Tanrı'nın *nasb* ettiği hükümdarlık sorumluluğunu yerine getiren bir *görevli* gibi hareket etmekteydi.

Türk-İslam dönemi bakiyesi olan Kutadgu Bilig'de de söz konusu klasik Türk hâkimiyet ve siyasi otorite anlayışının çok canlı bir şekilde yaşadığı müşahede edilmektedir. Eserde, kut yani siyasi otorite yetkisi ve gücünün ilahi menşeli olduğu ve hükümdarlığın Tanrı tarafından verildiği açık biçimde belirtilmiştir: "*Kut Tanrının bir ihsanıdır*" (Kutadgu Bilig, II: b.109). "*Beni yarattın ve kutumu yükselttin, ben senin günahkâr ve asi bir kulunum*" (Kutadgu Bilig, II: b.1258). "*Günahkar kulu kut yolunda destekleyen Tanrıdır*" (Kutadgu Bilig, II: b.5125). "*Tanrı kime inayet ve yardım ederse, dünya onun olur ve o kut'a kavuşur*" (Kutadgu Bilig, II: b.6192). "*Begler hâkimiyetlerini Tanrıdan alırlar*" (Kutadgu Bilig, II: b.5947). "*Bu beylik makamına sen kendi*

³⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (5. baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 244.

³⁹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, KB Yayınları, İstanbul, 1981, s. 71.

⁴⁰ M. Niyazi Özdemir, "Türk Devletlerinde Hâkimiyetin Mahiyeti ve Kaynağı", *Türk Yurdu*, Ocak, C.X, Sayı, XXIX. 1990, s. 46.

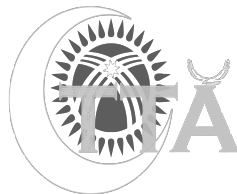
gücün ve isteğinle gelmedin, onu sana Tanrı verdi. Lütuf ederek sana bu beyliği verdi; Buna şükret” (Kutadgu Bilig, II: b.5469-5470). *“Tanrı beylik işini kime verirse, ona işi ile mütenasip akıl ve gönülde verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir”* (Kutadgu Bilig, II: b.1933-1934) ifadelerindeki anlam açıktır. Yine *“Bayat (Kadim Tanrı) kime inayet ederse, o kişi iki cihanda kut bulur”* (Kutadgu Bilig, II: b.1267) ve Yusuf Has Hacib’in hükümdara hitaben; *“Bil ki, sana ancak Tanrı yardım edebilir”* (Kutadgu Bilig, II: b. 1430), *“Tanrı seni doğruluk için hükümdar yaptı”* (Kutadgu Bilig, II: b. 5195), *“Beylik mukaddes (ıduk) tir”*(Kutadgu Bilig, II: b.1960) şeklindeki sözleri de siyasi otoritenin kaynağının ilahi olduğunu izah eder.⁴¹

İslam’dan Önceki Dinlerin Türk Bozkır Yönetim Anlayışına Tesirleri

Türkler tarihleri boyunca farklı medeniyetler ile temaslarda bulunmuşlar, bu münasebetleri esnasında ilgili çevrelerin kimi kültürel hususiyetlerini de benimsemişlerdir. Şüphesiz aynı durum onların zaman içinde dâhil oldukları çeşitli evrensel dinler konusunda da tekrarlanmıştır. Geleneksel inançlarına, İslam’dan önce tarihsel süreçte etki eden Uzak Doğu, Hint, İran ve Anadolu gibi medeniyet havzaları içinde Türklere tesir eden en önemli dinler arasında Budizm, Zerdüştlük ve Maniheizm sayılabilir. Adı geçen dinlerin Türk tarihindeki siyasi mirası konumuz bakımından incelenmesi gereken bir meseledir.

Bu dinlerden Budizm, M.Ö. V.yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkışından sonra M.S. I.yüzyıl başlarından itibaren Kuzey Hindistan'dan Çin'e doğru, aynı yüzyıl içinde burada kurulan Kuşan İmparatorluğu vasıtasıyla da, Batı ve Doğu Türkistan'da yayılmaya başlamıştır. Neticede M.S. I.yüzyılın ortalarından itibaren din, önce Orta Asya'nın doğu kısımlarına, sonra da Çin'e yayılmış, hatta Çin de birçok Budist topluluklar teşekkül etmeye başlamıştır. Türklerin Budizm ile ne zaman

⁴¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, neşr. R. Rahmeti Arat, II (Çeviri), (6.baskı), TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 19, 100, 370, 443, 425, 392, 147, 101, 112, 375, 149.

karşılaştığı tam olarak bilinmemekle birlikte MS II. yüzyılda Türk bölgelerinde de Budist faaliyetlerin yürütüldüğü düşünülmektedir. Bu dönemde Taşkent'te bir Budist tapınağının bulunduğu ve bu bölgelerden Çin'e Budist faaliyetler için gidildiği bilinmektedir. Batı Türkistan'da Mani ve Zerdüşt dininin yaygın olmasına karşı Doğu Türkistan'da Budizm yaygın bir din hâlini almıştır. Genel olarak Orta Asya göz önüne alındığında Kuşan İmparatorluğunda özellikle Soğd ve Toharistan'da Budizm yaygın bir dindir. Kuşan'ın dini etkisi sonucunda Harezm, Buhara, Semerkant, Fergana ve Hoten gibi kültür merkezlerinde Budizm yoğun olarak görülür.⁴² III. yüzyılın sonları - IV. yüzyılın başlarında Çin'i ele geçiren kuzeyli kabilelerin teşvikiyle Budizm Çin'de yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde, çok eski bir vaha şehri olan Tun-huang, en önemli Budist merkezi olmuştur.

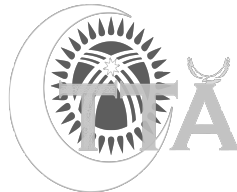
Han Hanedanı M.S. 220 yılında yıkıldıktan sonra, Çin'de ardı ardına gerçek bir otorite oluşturamayan bir kaç devlet kurulmuşsa da, M.S. IV.-V. yüzyılda bölgede genellikle yabancı (Türk, Tibet ve Moğol) kabilelerinin vücuda getirdiği yirmiyeye yakın devlet yaşamıştır. Bu dönem Çin tarihinde "16 Devlet Dönemi" olarak bilinmektedir.⁴³

Budizm'in Çin'e girmesinde ve müesseseleşmesinde en büyük rol, Kansu bölgesinde Chü-ch'ü Hunları tarafından kurulan Kuzey Liang Devleti (397-439) ile, IV. yüzyıl sonlarında Çin'e hâkim olan ve çoğunluğunu Hunlar'in teşkil ettiği T'o-pa / Wei Devleti (386-534) 'nindir.

Kuzey Liang Hun Devleti (397-439) kısa ömrüne rağmen hem en son hem de en güçlü devlet olarak ayrı bir öneme sahiptir. Kurucusu Chü-ch'ü Meng- hsün (367-433)'dür. Kuzey Çin'deki göçebe menşeli Hun ve Wei hükümdarları *sangha'lan*, yani Budist cemaati, devlete hizmet eden, sosyal refaha katkıda bulunan bir tür "*rahip/ruhban bürokrasisi*" şekline soktular ve onları askeri ve diplomatik danışman

⁴² Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1978, s. 59-60.

⁴³ Tilla Deniz Baykuzu, "V. Yüzyılda Hunlar ve Budizm", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.34, s. 193-214, Erzurum, 2007, s. 197.

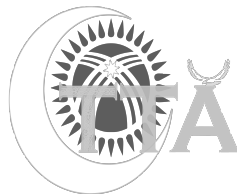
gibi kullandılar. Hindistan ve Çin'e adamlar gönderip dini yazmalar getirtten Meng-hsün, bunları tercüme ettirdiği gibi, burada büyük bir kütüphane kurmak da istemişti. Budist rahibi Dharmaksema da, Meng-hsün'ün devlet işleri konusunda baş danışmanlığını yapan, askerî işlerde de kullandığı din adamlarından (*şramana*) biri idi. Dharmaksema, iddiasına göre, yağmur yağdırabiliyor, hastalara şifa dağıtıyor, kadınların çok çocuk sahibi olmasını sağlıyor, ruh çağırıyordu.⁴⁴

Kuzey Wei Devleti'nde ise Budist İmparator T'ai-tsu tarafından Çin başkentine yerleştirilen Budist rahipler, Kuzey Wei Budizmi'nin yerleşmesine ve T'o-pa (Tabgaç) sanatının doğmasına zemin hazırlamışlardır. 477 tarihinde Kuzey Çin'de resmen kayıtlı 6478 manastır varken, 534 yılında bu sayı 30.000'den fazlaydı.⁴⁵ Kuzey Wei'ler devrinde imparatorlar ve hanedan üyeleri tarafından Lo-yang'da başka manastırlar da yaptırılmıştır; çünkü bir nevi "*dinin temsilcisi*" sıfatıyla daha çok manastır yapacak ilk kişiler imparatorlardı. Manastır yapımının dışında Buddha heykelleri ve stüba inşası da gerçekleşmekteydi. Kuzey Budizmi, hükümdarların hoşgörüsü ile ayakta kalan yalnızca dini bir müessese değil, onların hâkimiyetlerine yardım eden, ebedileştiren aynı zamanda ideolojik ve içtimai bir sistemdi. Wei Sülâlesinin sona erdiği 534 tarihine doğru ise devlet, kayıtlı rahip ve rahibe nüfusu konusunda sıhhatli istatistiklere sahip değilse de, tahmin edilen resmî rakam Kuzey Çin'de toplam 2,000.000 civarındaydı.⁴⁶

⁴⁴ Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV-V.yüzyıllarda Kuzey Çin'deki Yabancılar)", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002. Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, TTK Yayınları, Ankara, s.133-137.

⁴⁵ Tezcan, "Eski Türklerde Budizm ...", s. 142.

⁴⁶ Tezcan, "Eski Türklerde Budizm ...", s. 151, 161. Tabgaçlar'da İmparator T'ai-tsu, Budist başrahip (*tao-jen-t'ung*) Fa-kuo tarafından Tathagatha, yani dönemin Buda'sı (enkarnasyonu) olarak takdim edilmiş, törenlerde onun önünde hürmetle eğilmek Buda'ya hürmet göstermek gibi düşünülmüştür. V.

Türklerde, Budizm en parlak dönemini VI. yüzyıldan itibaren yaşamıştır. 552 yılında kurulan I. Köktürk Devleti hükümdarlarından biri olan Mu-kan (Burkan) Kagan (553-572)'ın adından dolayı Budist olabileceği düşünülmüştür. Türk Kaganlığı döneminde Budizm'i ilk defa kabul eden veya siyasî maksatla kullanan kişi olarak bilinen T'a-po (Taspar / Tagpar) Kagan (572-581)'ın isteği üzerine *Nirvana-Sütra* Türkçe'ye çevrilmiştir. O ayrıca Budist tapınakları inşa ettirmişti. T'a-po'nun, Budist olduğu için et yemediği, yanında on yıl kalan Hintli rahip Jinagupta'nın da onun hocası olduğu anlaşılıyor.⁴⁷

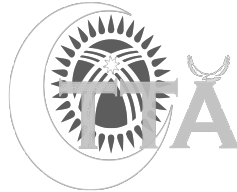
M.S. IV. yüzyıl başlarından itibaren Kuzey Çin'i hâkimiyetleri altına alan Hunlar, buldukları bölgede halkın hâkim dini Budizm olduğu için Budistlere saygı göstermişler, lakin bürokraside, ticaretle, diplomatik münasebetler ile son derece önem verdikleri sihir ve askerî işler konusunda mahir olan Budistlerden faydalanmak istemişlerdir. Bu Budist faaliyetleri II. Köktürk ve Uygur Devleti dönemlerinde de devam etmiştir.⁴⁸ Bilge Kagan'ın Budizm'i bir devlet dini olarak kabul etmek

---

yüzyılda pek çok Tabgaç imparatoru kendi portrelerine benzer şekilde Buda heykelleri yaptırmışlar, meşruiyetleri için ilgili dinin sıfatlarını kullanmaya başlamışlardır. Bkz. Tezcan, "Eski Türklerde Budizm ...", s. 141-142, 151-152.

⁴⁷ Tezcan, "Eski Türklerde Budizm ...", s. 166. Adı geçen kağan, ayrıca Burkan'ın kâsesi (*fatra*) gibi Budist unvanlar da almış, bu dine ait pagodalar inşa ettirmiştir. Bkz. Ünver Günay, & Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003, s. 167.

⁴⁸ "Hunlar, Tabgaçlar, Uygurlar'da müşahade edilen söz konusu din-devlet yapısı, dünyevi işler anlamında pasif bir tavır sergilemesi beklenen Budizm'i uygulamada uhrevi prensiplerinden oldukça uzaklaştırmış, onu devlet işlerine müdahil kılarak, ekonomik ve siyasi hayatın bir parçası haline getirmiştir. Budist rahipler, kırsal kesimlerde devlet yardımı, vergi ve halk bağışlarını toplarken, büyük manastırlar bir nevi belediyecilik ve bankacılık faaliyetlerine girişmişler, hububat, para ve değerli madenlerin depolandığı-ödünç verildiği ambarlar kabilinden kullanılmışlardır. Hatta bu din adamları, tefecilik ve yolculara han-barınak temini şeklinde ruhbani kimlikleri ile tezat oluşturan işlerle dahi uğraşmışlardır. Yani Türkler arasında Budist rahipler halktan kopuk ve sadece ibadetle mükellef bir sınıf olmadığı gibi, manastırlar da dini eğitim ve ritüeller dışında bahsedilen etkinliklerin yürütüldüğü önemli merkezler

istediği fakat bilge vezir Tunyukuk'un bu duruma karşı çıktığı da bilinmektedir.⁴⁹ Batı Köktürkleri zamanında Beşbalık Şehri'nin Kaganstupa adıyla anılması, Budist idareye işaret etmektedir. Zira Batı Köktürk kaganlarından T'ong Yabgu'nun (öl. 630) Hintli bir rahip eliyle Budizm'e intisap ettiği malumdur.⁵⁰

Uygurlar ise Ötüken'de henüz devletlerini kurmadan evvel Budizm ile tanışmışlardır. Öyle ki, Orhun Uygur Devleti'nin teşekkülünden önce bir Uygur beyinin P'u-sa yani "Bodhisadtva" adını taşıması, bu dini kabul etmiş olabileceklerinin göstergesidir.⁵¹ Turfan ve Kansu'ya göçüp bu bölgelerde birer devlet kurmalarıyla Budist etki daha da artmıştır. Uygurlar, X.-XIII. yüzyıllar arasında genellikle Mahayana Budizmi'ni benimsemişlerdir. Günümüzdeki Budist Uygurlar IX. yüzyılda Kansu şehrinin yakınında kurulan Kan-chou Uygurlarının devamıdır ve Sarı Uygurlar olarak da anılmaktadır. Bu Uygurlar ekseriyet olarak Tibet Lamaizm'i unsurları taşıyan Budizm'i kabullenmişlerdir. Budizm'in siyaseten Uygurlar üzerindeki bir tesirini örneğin hükümdar unvanlarında müşahede etmek mümkündür. Turfan Uygur hükümdarları X. yüzyıldan sonra kagan yerine han veya ilig karşılığı olarak arslan unvanını kullanmışlardır. Esin, arslanlı taht motiflerinin Orta Asya'ya Hunlar'ın ve Tabgaçlar'ın Budizm'i kabul etmeleriyle girdiğini düşünmektedir. Köktürkler'de ilk arslan unvanına sahip kagan Budizm'e sempatisi ile bilinen Taspar Kagan'dır.⁵² Çin elçisi Wang Yen-Te 981 yılında Uygurlar'a gittiğinde Çince adı Shih-tzu Wang (Arslan Han) biçiminde geçen hükümdarın kendisini kabul ettiğini dile

---

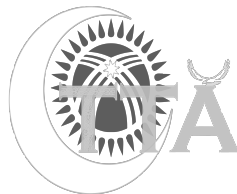
konumuna yükselmiştir." Bkz. Münevver Ebru Zeren, *Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE, İstanbul, 2015, s. 412-413, 429.

⁴⁹ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C.III, TTK Yayınları, Ankara, 2004, s. 46.

⁵⁰ Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, s. 128.

⁵¹ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s. 11.

⁵² Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, s. 93; Zeren, *Maniheizm ve Budizm ...*, s. 407, 410, 430.

getirmektedir.⁵³ X. yüzyıl sonlarından itibaren Kao-ch'ang Uygurları arasında Budizm ticari ve diplomatik ilişkilerde önem kazanmış, Çin'e gönderilen elçilik heyetlerine Budist din adamları başkanlık etmiştir. Örneğin 965 senesinde Çin'e giden heyetin başında rahip Fu-yuan bulunuyordu.⁵⁴

Türkler ile İranlılar arasındaki ilişkilere geldiğimizde ise kesin başlangıç tarihini tespit etmek güç olmakla beraber, asırlarca iki kültürün iç içe yaşadığı bilinen bir gerçektir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında, tahminen M.Ö. 200'lerden itibaren bu kültürel münasebetlerin daha da yakınlaştığı, Kuşanlar ve Ak Hun/Eftalit'ler döneminde devam ettiği, Orta Asya'nın muhtelif şehirlerinde kurulan İran ticaret kolonilerinin bu yakınlaşmayı kolaylaştırdığı ve İran kültürünün buralarda tanınıp yayılmasının sağlandığı söylenebilir. Türk-İran ilişkisinin bu şekilde yoğunlaşmasının sonunda, İran etkisinin bilhassa Batı Köktürkleri devrinden itibaren daha çok arttığı ve Çin, Hint tesirlerine rakip hale geldiği müşahede edilmektedir. Nihayet İrani bir din hüviyetinde miladî III. yüzyılda Mezopotamya'da ortaya çıkan Maniheizm'in Uygurlar döneminde bu devletin resmi dini statüsünü kazanması ile söz konusu etki dikkate değer bir hal almıştır.⁵⁵

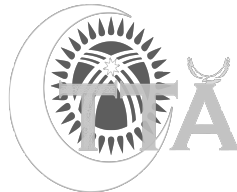
Bu bağlamda Türklerin İslam öncesi dönemde kabul ettikleri bu İran dinlerinin Türk yönetim anlayışı üzerindeki yeri ve özellikle amme hukuku sahasındaki tesirleri meselesi de tartışılmaya değer bir problematiktir.

Bu dinlerden Türklere en erken nüfuz eden Zerdüştlüğün, Orta Asya'ya ne zaman girdiğini kesin biçimde tespit etmek güç olmakla birlikte, bu dinin İpek Yolu boyunca kültürel geçiş alanı üzerinde bulunan Türk ülkelerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Barthold, Sasani-Göktürk ittifakının bozulduğu zamanlara rastlayan

⁵³ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 65.

⁵⁴ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 34.

⁵⁵ Bahaeddin Ögel, "Eski Türk-İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar" *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, MEB Yayınları, İstanbul, 1971, s. 351- 366.

Bizans İnan mücadelesi esnasında, Türklerin Hazar Denizi kıyılarında kadar sarktıklarını ve bu dönemde de İnan medeniyeti tesirinin dolayısıyla da bu dinin etkilerinin başladığını belirtiyor.⁵⁶

Sasaniler Dönemi'nde Türkistan'da Hint etkisi azalmış ve buna paralel olarak İnan milli dini karakterine bürünen Zerdüştlük, İnan'da Mani dininin ortaya çıkması ile yönünü Orta Asya'ya çevirmişti.⁵⁷ Sasaniler Devri'nde Orta Asya'da Hint tesirinin azalmaya ve İnan etkisinin de kuvvetlenmeye başlamasıyla, kimi Orta Asya halklarının Farsça konuşmaları, Mecusilerin bu coğrafyada başarılı olmalarında etkili olmuştur.⁵⁸ Sasanilerin son zamanlarında, yani VII. yüzyılın başlarında İnan dinlerinin bu suretle Orta Asya'ya doğru yayılışa geçmesi, Soğd ve Baktriyan bölgelerinde daha önce mevcut olan Budizm'in etkilerini silmiştir. Böylece bu sahalar Zerdüştiliğin hâkim olduğu yerler haline gelmiştir. Buralarda yaşayan Türkler, daha önce İnan kültürüne girmiş olduklarından Zerdüştiliği kolayca benimsemişlerdir.⁵⁹

İslam fethi döneminde İnan'dan kaçan söz konusu dinin salıkları eliyle Buhara'da Zerdüşti mabetleri çoğalmış ve din Beykent ve Semerkant'ta da oldukça etkili olmuştur.⁶⁰ 630'larda bu mıntıklarda dolaşan Hsuan-Tsang, Semerkant'ta Budist mabetlere çok seyrek rastlandığını, bunların yerini Zerdüşti dininin aldığını, çünkü Mecusilerin Budist rahipleri engellediklerini, hatta zaman zaman onları ateşle

---

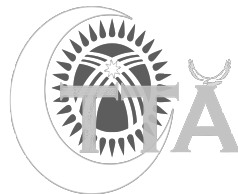
⁵⁶ Vasili Viladimiroviç Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 54.

⁵⁷ Günay, & Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 181.

⁵⁸ Vasili Viladimiroviç Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 53.

⁵⁹ İskender Oymak, "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri" *Türkler*, C.III, 2002, s.377.

⁶⁰ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler (Talas Nazariyesinin Çöküşü)*, Kuzucular Yayınevi, Konya, 1998, s. 60.

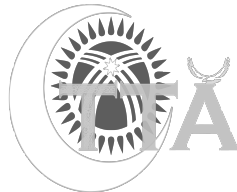
kovaladıklarını bildirmektedir.⁶¹ Yine Tamim b. Bahr, IX. yüzyılda Oğuz Kabilelerinin meskûn oldukları bölgelere yaptığı seyahatler sırasında onlar arasında Budizm'in yanı sıra Mani ve Zerdüştlük dinlerinin yayıldığını hatta önceleri çok kuvvetli olan Mecusiliğin, Mani dininin süratle yayılmaya başlamasından sonra eski gücünü yavaş yavaş kaybetmeye başladığını nakletmiştir.⁶²

Eski Türkçe metinlerde geçen *Hormuzta*, *Ezrua* gibi tanrıların İran menşeli isimlere sahip olması, hem İran hem de Türklerde karşımıza çıkan ateş kültünün varlığı, Mazdeizm'deki ölü yakma âdetinin kimi Türk topluluklarında da tatbiki, Türk mitolojik metinlerinde karşılaştığımız düalizmin İran dinlerindeki mevcudiyeti, Türklerin İslâm dinine girmeleri sonrası dini inanışlarında yaşamaya devam eden, dünya hayatı-ahiret hayatı, cennet-cehennem, melek-şeytan, günah-sevap gibi ikiciliklerin arka planında İran dinlerinin tesirinin olabileceğinin de düşünülmesinin gerekliliği ve nihayet oruç, namaz, abdest gibi dilimize yansıyan Farsça dini tabirler ise bahis konusu etkileşime birer misaldir.

Siyasal kültür açısından ise *çifte krallık* tabir edilen müessese, Türk devletlerinde hükümdarların unvanlarında genellikle kullanılan *Beg*, *Tigin*, *Yabgu*, *Şad* gibi unvanlar meselesi, Türklerdeki *kut* anlayışı ile Eski İranlıların *xvarena/farr(ah)* anlayışı arasındaki benzerlikler konusu zikredilebilir. Bu minvalde bazı ilim adamları Türklerde *kut* anlayışının ve *kut* kelimesinin İrani kavimlerden alındığını ileri sürmektedirler. Ancak hâkimiyetin kutsiyeti ile ilgili anlayışlar ilk ve orta zaman siyaset düşüncesi için tipiktir. Eski Türklerde *kutun* hükümdarlara özgü siyasi otoritenin meşruiyetini sağlayan en önemli öge olduğu yukarıda dile getirilmişti. Benzer bir inanışın kadim İran geleneğinde de olduğunu görüyoruz. Avesta'da x^waranah (hivarena), '*hükümdarlık erki, devlet,*

⁶¹ Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", *İ.Ü. İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.IV/1-2, 1964, s. 56.

⁶² V. Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs". *BSOAS* XII/2, 1948. p. 283.

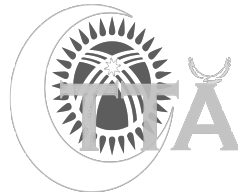
karizma, kut ve *xratu*, *'akıl, bilgelik'*, tanrısal güçle donatılmayı ifade eder. Pehlevî dilinde *ferr/xwarrah* 'talih, görkem, ihtişam' demektir. Zerdüştilik'in kutsal kitaplarında bu düşüncenin "*hvarrenah*", Pehlevî Farsçasında "*hvarrah*", Orta Farsça'da ise "*farrah*" şeklini aldığı görülmektedir. Ancak Batı İranî kavimlerinde "*farnah*", İskitlerde ve doğu İranî kavimlerinde de "*xvarrenah*" biçimi mevcut olmuştur. Günümüz Farsça'sında da "*farr(eh)*" olarak yazılmakta ve daha çok "*farr(eh)-ı izadi*" (ilahî kut) terkininde kullanılmaktadır. Sasanî cemiyeti kral, saray ehli, din adamı, savaşçı ve çiftçi sınıfından oluşmaktaydı. Bu durumda "*farrah*"lar yukarıdan aşağıya göre değer kazanırlardı.⁶³

Burada ayrıca konumuz bakımından İpek Yolu'nun ticari, siyasi ve sosyo-kültürel kıymeti kadar dinler tarihi açısından taşıdığı değer de altı çizilmelidir.⁶⁴ Büyük İpek Yolu, tarihinin her devrinde sadece tüccarlar, ordular ve diplomatlar için değil, manevî kültürün ve fikirlerin taşıyıcıları olan muhtelif dinlerin salıkları, misyoner gezginler, hacılar, keşişler ve sûfiler için de önem arz etmiştir. Yani örnek vermek gerekirse bu güzergâhlar dini geleneklerin kaynaştığı bir pota olarak Budistler, Maniheistler, Nesturiler, Katolikler ve Ortodokslar, Zerdüştiler, Konfüçyanistler ve nihayet Müslümanlar ile diğer birçokları için inançlarını yayma ve özellikle heterodoks öğretilerin mensupları için de cemaatlerine uzak bir sığınak olma imkânı sağlamıştır.⁶⁵

⁶³ Mehmet Tezcan, "Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXII, S.2, Aralık,2007, s. 181-183; H. Poor Golmohammad, *İslam Öncesinde Türk-İran Kültür İlişkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 96-98.

⁶⁴ İpek Yolu hakkında daha geniş bir okuma için mesela bkz., H. Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2001; Helmut Uhlig, *İpek Yolu (Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü)*. (Çev. Alev Kırım), Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000.

⁶⁵ İpek Yolu boyunca ticaret, çeşitli dini gruplar için dinlerini yaymakta bir vasita olarak da kullanılmıştır. Örneğin kimi Budist tapınaklar, aynı zamanda mal depoları, alışveriş yerleri ve dönemin bankaları olarak faaliyet

Bu kültürlerarası iletişim ve etkileşimin ana aktörleri ise, antik zamandan beri Semerkand ve havalisinin ana yerleşimcileri olan İrani menşeli Soğdlular idi. Orta Asya’da özellikle ticari, dini ve kültürel açıdan önemli bir rol oynayan Soğdlar, Asya’da yüzyıllardır en başarılı tacirler olarak ün yapmışlardı. Uluslararası bağlantıları dolayısıyla Soğdlular, yabancı dilleri biliyorlardı ve çoğu okuryazardı. Bu nedenle çeşitli devletler için elçilik görevi üstlenerek diplomatik hizmetlerde buldukları müşahede edilmektedir. Aynı zamanda çevirmen ve tercüman da olarak hizmet vermekteydiler. III. ve IV. yüzyılda Çin’e giden Soğdlu çevirmenler zaman içinde Budist, Maniheizt, Hıristiyan dini metinlerinin çoğunu Çince, Aramca, Parthca, Toharca, Hotence ve Türkçe’ye çevirmişlerdir.⁶⁶ Henüz VI. yüzyılda Soğd dili Orta Asya’nın bütününde ortak dil (lingua franca) haline gelmeyi başarmıştı.⁶⁷ İşte İran dinlerinin de Türkistan sahasında yayılmasında Bu İrani topluluğun etkisi büyük olmuştur.⁶⁸

---

göstermişlerdir. Bkz. Uhlig, *İpek Yolu*, s.327. VIII. yüzyılda Maniheiztler’in Uygurların hamiliğinde Çin’de kurdukları manastırlar da benzer işlevler görecektir. IV. yüzyıla ait Süryanice bir Mani ilahisi şöyledir: “Çevreyi tüccarlar gibi iyice gez, Bu şekilde dünyayı elde ederiz. İnsanların benim dinime girmesini sağla. Yarattımanı öğretiyle doldur.” Bkz. S.N.C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Tübingen, 1992, p. 98.

⁶⁶ Richard. C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*. (Çev. Aydın Aslan). Medrese Yayınları. İstanbul, 2006, s. 28.

⁶⁷ Richard. N. Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*. (Çev. Füsün Tayanç- Tunç Tayanç), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s. 212.

⁶⁸ Çin kaynaklarında Soğd ve Soğdiyana adları, *Su-li*, *Hsiu-li* ifadeleriyle veya “*Hu’lar memleketi*” şeklinde bir isimlendirme ile geçmektedir. “*Hu*” ifadesi Çinlilerin yabancılar hakkında kullandıkları genel bir tabir idi. E. G. Pulleyblank’a göre zaman içinde özellikle de VI. yüzyılın sonundan itibaren Çin’e Orta Asya’dan gelen halkları özellikle de Soğdları tanımlamada kullanılmaya başlanmıştır Bkz. E. G. Pulleyblank “A Sogdian colony in Inner Mongolia.” *T’oung Pao*, XLI, 1952, p. 318. Hatta Çin’de yerleşen yabancılar-dolayısı ile Soğdiyana menşelilere de- soyadı alma kuralı ile birlikte Semerkand’dan gelenlere “*K’ang*”, Buhara’dan olanlara “*An*”, Taşkent kökenlilere de “*Shi*” soyadı verilmişti. Bkz. Erkin Ekrem, *Hsuan-Tsang*

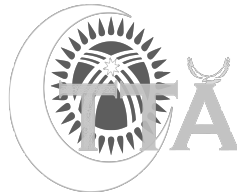

Bir başka İran dini olan ve miladî III. yüzyılda Mezopotamya'da ortaya çıkan Maniheizm, alanın uzmanlarınca kurucusu Mani tarafından antik Babil kültürleri, Zerdüşt İran dinî düşünceleri, Yahudilik, ilk dönem Doğu Hıristiyanlığı ile kısmen de Budizm gibi Uzak Doğu inançlarının bir senkretizmi şeklinde geliştirilmiş, gnostik ve düalist karakterli evrensel bir din olarak tanımlanır.⁶⁹ Gelişmiş bir misyonerlik teşkilatına sahip olması nedeniyle kısa zamanda kendi doğuş mahalli olan Güney İran ve Mezopotamya sınırlarını aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar ulaşan bu din, IV. yüzyılda birçok bölgede Hıristiyanlığın en büyük rakibi konumuna gelmiştir. VIII. yüzyılda ise Doğu Türkistan'da Uygurların resmi devlet dini olmuştur. Mani dininin tek istisna olan Uygur Devleti dışında hiçbir ulusal toplulukta başat bir statü elde edememesi kayda değer husustur. Bunun anlamı, Manici toplulukların kendi tarihlerinde hep ancak küçük bir cemaat yapısı etkinliğine sahip olabildikleri anlamına gelir. Zaten Maniheizm bir ulusa dayanmaksızın azınlık dini olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki Maniheizm misyonerler kendi dinlerine bir ülkeyi kazanmak için oldukça yoğun çaba sarf etmişler ve ancak bu hedefe VIII. yüzyılda Uygur Devleti'nde

---

Seyahatnamesine Göre Türkistan, (H.Ü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003, s. 113. Orhun Kitabeleri'nde ise bu halk ve memleketleri Soğd (Kitabeler I, Doğu, 39 ve Batı, 1) ve Soğdak (Kitabeler I, Doğu, 31; II, Doğu, 25; III/2 Güney, 2) biçiminde zikredilmektedir. Bkz. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 12, 16, 10, 24, 43. Kaşgarlı da eserinde konuyu Sogdak maddesinde “Balasagun'a gelip yerleşmiş olan bir uludur. Soğd'dandırlar. Soğd Buhara ile Semerkand arasındadır. Bunlar Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardır” şekilde açıklar. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgatit-Türk*. (Terc. Besim Atalay). I, II, III, IV (İndeks). TDK Yayınları. Ankara, 1992, C. I, s. 471.

⁶⁹ Mani ve öğretisi hakkında bilgi için örneğin bakınız: G. Widengren, *Mani and Manichaeism*. Trans. Charles Kessler. London: Weidenfeld and Nicolson, 1965.

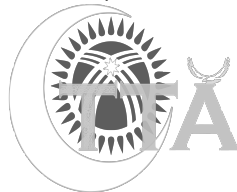
resmi din statüsü kazanarak erişebilmişlerdir ki bu Maniheizm'in tarihi için de ilk ve sonudur.⁷⁰

VIII. yüzyılda Uygurların Maniheizm'e girişi Arap kaynaklarının yanı sıra Çin tarihi kayıtları, Turfan vahasında ele geçen Maniheizt yazmalar ve Karabalgasun Yazıtı'ndaki bilgiler ile de teyit edildiği üzere Türk tarihi için kayda değer bir olaydır.⁷¹ 762 yılında Uygur kaganı Böğü (759-779)'nün Maniheizm'i benimseyişinden sonra Orhun Uygur Kaganlığı'nda bu inancın devlet dini statüsü kazanması da bunun önemli bir göstergesidir.⁷²

⁷⁰ Colin Mackerras, *The Uighur Empire (According to the T'ang Dynastic Histories-A Study in Sino- Uighur Relations 744-840)*. Canberra, 1972, p. 68.

⁷¹ Karabalgasun Kitabesi'nin bugünkü dile çevrilmiş bir metni Eski Türk Yazıtları içindedir. Okuma için bkz. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*. TDK Yayınları, Ankara, 1994, s. 232-236.

⁷² Böğü Kagan tarihte Maniciliği kendi halkına kabul ettiren birkaç hükümdardan biri ve (daha sonraki Uygur kağanlarını istisna ederse) Asya'nın doğusunda da tek örnektir. Böğü'nün bir Soğd dini olan Mani öğretisini kabul etmesinde kendisinin kişisel anlamda bu dine duyduğu eğilimin yanı sıra, kimi siyasal ve ekonomik koşulların da etkili olması mümkündür. O bu inancı benimseyerek hem Doğu Asya'da ekonomik açıdan çok etkili olan Soğdlularla daha uyumlu ilişkiler kurmak, hem de bu yolla Çin'in etkilerine karşı koymak gibi bir amaç gütmüş olabilir. Zira Çin'deki Budizm'in etkisine de açık bulunan hatta bünyesinde bu inancı da barındıran Uygurların kolayca tahribata uğramaları beklenebilirdi. Böğü, belki de T'ang hanedanına karşı uzun vadede istiklallerini korumanın yolu olarak Çin'de tepkiyle karşılanan bu dini benimsemekle, bir yandan Çin'i umursamadığını gösteriyor, öte yandan bu devletin ülkesi üzerindeki siyasal ve kültürel etkisinin azalacağını düşünüyordu. Ayrıca Kağan Uygurların yerleşik hayata ve şehir kültürüne geçişlerini ve halkının medeniyet seviyesini yükseltmeyi yakın Çin'den ziyade uzak Soğd eliyle yapmayı daha güvenilir bulmuş olmalıdır Bkz. Colin Mackerras "Uygurlar". Çev. Şinasi Tekin. *Erken İç Asya Tarihi*. 3.baskı. İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 443-444. Özellikle de bir tüccar dini olan Maniheizm'in ülkesine ekonomik getirilerini hesaba katmıştır kanaatindeyiz. Lakin Grousset'in yorumundan burada karşılıklı bir faydadan söz etmek de mümkündür. Zira "Irak ve İran'da Araplar tarafından baskı altına alınan bu eski

Karabalgasun kitabesinde zikredilen Böğü Kagan'ın şu ifadeleri özellikle de son cümleleri onun Mani dinini kabul etme nedenlerini ve bu dine verdiği önemi açıkça izah etmektedir.⁷³

“Kagan şöyle bir emir yayınladı: ‘Bu din muhteşem ve harikuladedir. Bununla birlikte onu kabullenmek, ona riayet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden cahildim, Buda’ya şeytan diyordum. Şeytanı Buda olarak anıyordum. Şimdi gerçeği anladım. Artık bundan böyle sahte tanrılara hizmet etmeyeceğim’....

Bu ülke sıcak kan içicilik gibi barbar âdetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün. Bu cinayet devleti iyiliklere teşvik krallığı haline gelsin.”

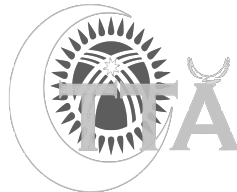
Mani dininin Türk tarihindeki siyasi mirası ise kanaatimizce, onun Uygur amme hukuku sahasına olan etkisi ve Maniheistlerin bu devletin dış politikası ile diplomasisinde oynadıkları rol noktayı nazarından değerlendirilebilir.

Uygurların Maniheizm’i 762 yılında resmi din olarak kabul etmeleri ile birlikte bu din Türk idare tarihinde o zamana kadar görmediğimiz biçimde siyasi yapı içinde konumlanarak önemini artırmıştır. Ancak buradan Türk kağanının kendisini yine de *teokratik* bir güç olarak addettiği anlaşılmamalıdır. Aksine belki Maniheizm’in doğuş yeri olan Sasani coğrafyasındaki siyasi otoriteye yüklenen kutsiyet geleneğinin bir sonucu olarak, Maniheist görüş kağana böylesi bir rol biçmekteydi. Zira İran’da Sasani sülalesi zamanında yukarıda yarı teokrasi -belki buna yarı dini sistem demek daha doğru- şeklinde kavramsallaştırılan

---

Pers dini, Moğolistan’ın hakimi, Çin’in müttefiki ve kudretinin zirvesindeki Uygur Kaganı’nı kendi tarafına kazandırarak beklenmeyen bir anda talihinin akışını değiştirmiş görünüyordu” Bkz. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han- Timur*. Çev. M.R. Uzmen. Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996, s. 130.

⁷³ Orkun, *Eski Türk Yazıtlar ...I*, s. 233.

siyasi/idari sistemin bir örneği Zerdüşî dininin devlet dini haline gelmesi neticesinde görülmüştür.

Arsal'a göre devlete bağlı din ve yönetim örgütlenmesini anlatan Yarı Teokrasilerde, siyasi otorite dinin üstünde ise de bu durum yönetim ile din arasında sıkı bir ilişkinin varlığına engel değildir. Yönetim belli bir dini devlet dini olarak kabul etmekte ve bu dinden yana tavır almaktadır. Dinin kamu yönetiminde önemli işlevleri bulunmaktadır. Bu sistemde din ve dini örgütler önemli imtiyazlara sahiptirler. Din adamlarının devlet yönetiminde nüfuzları büyüktür. Bu bakımdan söz konusu sistemde siyasi ve idari kadrolar dini bürokrasiyi ihmal etmemekte ve ondan istifade etmeye çalışmaktadırlar.⁷⁴

Etki biçimi kimi zaman değişken olmakla birlikte Maniheizm'in Uygur siyasi hayatında taşıdığı değerin izah edilmesi, yukarıda ileri sürülen yaklaşımı da anlaşılır kılacaktır. Bu durumun ilk örneğini, Böğü Kagan'ın, devletinde Maniheizm'i yerleştirme kararının ardından Turfan'da bulunan bir metinde "*doğunun hâkimi, dinin koruyucusu ve hak yolundan gidenlerin yardımcısı*" olarak vasıflandırılmış ve "*Zahag-i Mani*" yani "Mani'nin tezahürü" olarak anılmaya başlanmış olmasında görmekteyiz.⁷⁵ Mani kilisesinin başpiskoposu kagana kutlama mesajı ile birlikte dini yaymak ve yüceltmek amacıyla kadınlı erkekli seçilmişlerden bir heyet göndermiştir.⁷⁶ Yani Uygur kaganı Maniheistlerin gözünde Mani'nin yeryüzündeki temsilcisi olmuştur.⁷⁷

⁷⁴ S. Maksudi Arsal, *Teokratik Devlet ve Laik Devlet*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1940, s. 60.

⁷⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 130.

⁷⁶ Uygurlarda Mani dininin benimsendiği süre boyunca, etkisi değişmekle birlikte devlet işlerine hatırı sayılır ölçüde hakim olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki bu dönemde kagan, yalnızca siyasi otoritenin temsilcisi değil, aynı zamanda *Zahag-i Mani* sıfatıyla devlette dini düzenlemek, tüm dünyada Maniheistler'i korumak ve bu inancı yaymaktan sorumlu en üst düzey bir din yetkilisi olarak da görülmektedir. Bkz. Mackerras, "Uygurlar", s. 445.

⁷⁷ Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi (Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler)*. Simurg Yayınları, İstanbul, 2001, s. 128. Hatta Maniheist bir metinde geçen şu ifadeye göre Uygur kaganı Mani kilisesiyle aynıleştirilir:

Bu durum Soğdlular eliyle Türkler arasında kadim İran teokratik geleneğinin de yerleştirilmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Bu arada Böğü Kagan ileri bir adım daha atarak Mani dininin Çin’de de yayılması için teşebbüse geçer. Böğü’nün 768 yılında Mani tapınaklarının kurulması için T’ang sarayına baskı yapması ve imparatorun Ch’ang-an ve Lo-yang şehirlerinde manastır açılması için emir vermek zorunda kalması hatta üç yıl sonra ise Güney Çin’de dört ayrı şehirde mabetler inşa edilmesi hadisesi ise, Mani dininin siyasi bir güç olarak devlet aygıtı içindeki konumunu ortaya koyan bir diğer örnektir.⁷⁸ Kaganın inandığı dini, bir başka ülkede, Çin’de yaymak gayesiyle teşebbüse geçmesinin arkasında başka her ne sebep olursa olsun bizce bu en başta politik bir durumdur.

Turfan şehri yakınlarındaki Hoço’da (İdikut şehri) ortaya çıkarılan bir Mani metninde Böğü Kagan ilk defa tahta çıkan bir Türk beyine yayımladığı tebrik mesajında Manici rahiplerin dua ifadelerini görmekteyiz. Bu durum diplomatik yazışmalarda da Maniciliğin kendisini hissettirdiği anlamına gelmektedir. Ağduk adındaki bir rahibin kaleme aldığı belgede şöyle denilmektedir:⁷⁹

“Yüce hükümdar Ezrua tanrı adıyla... Çiğil kent beyi, yüce Türklerin koruyucusu, Çiğil Arslan İl-Tirgüg Alp Tarhan beğ’in tahta çıkması dolayısı ile şimdi ona esenlik ve alkış olsun...”

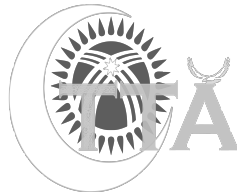
Böğü Kagan 779 yılında çadırında Maniheizt bir vaazı dinlediği esnada muhalif veziri Tun Baga Tarkan tarafından öldürülmüş ve bu

---

“Bizzat Mani kilisesine bürünmüş, onunla özdeşleşmiş hükümdarımız” (Tekin, s. 126).

⁷⁸ Maniheizt Uygur elçilerinin istekleri doğrultusunda 768 yılında Çin başkentleri Ch’ang-an ve Lo-yang, 771 yılında ise Güney Çin’de Kingchow, Nanchang, Shaohsing ve Yangchow’da Maniheizt tapınaklar kurulmuştur. Bkz. Mackerras, “Uygurlar”, s. 445-446.

⁷⁹ A. Von Le Coq, *Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika)*. Çev. Fuat Köseraif. TDK Yayınları, İstanbul, 1936, s. 20-21.

nazır “Alp Kutluk Bilge Kagan” unvanını alarak Uygur tahtına oturmuştur. Hatta bu hükümet darbesinin, görünen nedeni Uygur devlet yönetiminde etkin rol oynayan Manici Soğdların, Böğü Kagan’ı T’ai-tsung’un ölümü sebebiyle yasta olan Çin’i işgal etmesi için ikna etmiş olmalarıydı.

Bu husus Çin kaynağı *Hsin T’ang-shu*’da şu şekilde anlatılır:⁸⁰

“İmparator Te-tsung tahta çıkınca, babasının ölümü dolayısıyla sarayın yasını bildirmek ve dostluğu tamir etmek için birini gönderdi. O zaman Soğdlar kağanı Çin’e hücumu teşvik ediyorlar ve kağana ‘Çin’de para, toprak var. Çok zengin. İmparatorun ölümüyle Çin karışıklıklar içinde. Bu sırada Çin’e akın yaparsanız çok menfaat kazanırsınız’ dediler. Böylece kağan bütün ordunun hududa doğru gitmesini istedi.”

806 yılında Uygur tahtındaki “Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge Kagan”, Mani rahiplerine Uygur başkentinde devamlı oturma izni vermiştir. Bu tarihte Uygur Devleti Çin’de yeni Mani mabetlerinin inşasını da sağlamıştır. Buradaki Maniheist tapınaklar, muhtemelen Uygur tüccarları tarafından borç veren kurumlar olarak da işlev görmektedirler.⁸¹

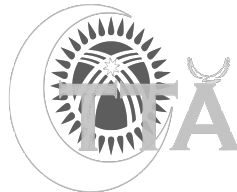
Anlaşıldığı kadarıyla politik anlamda Uygur sarayı aşırı derecede Mani rahiplerinin tavsiyelerine itibar ediyordu. Çin kaynağı *Tzu-chih T’ung-chien*’de yer alan ifadelerden Maniheistlerin devlet içinde kendilerine danışılan ve elçiler olarak diplomaside itimat edilen kimseler oldukları sonucuna varılmaktadır.⁸²

“Bu senede Uygurlar Çin’e haraç gönderdiler. İlk defa Mo-ni (Mani rahibi) Uygur elçileri ile beraber Çin’e geldi ve ibadethane

⁸⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004, s. 102.

⁸¹ Mackerras, *The Uighur Empire ...*, p. 109.

⁸² Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ...*, s. 123.

kurdu. Bu dinin kaidesine göre sadece akşamüzeri yemek yenir, etli ve yoğurtlu yemek yemezler.

“Uygur kaganı bu dine inanıyor ve bazı Mo-ni rahiplerine devlet işleri için danışıyordu.”

T’ang Hanedanlığı Tarihine Ek 2. Kitaptaki ifadeler de bunu destekler mahiyettedir:

“Batı sahası halkı politik meseleleri daima Maniheist rahipler ile mütalaa ederdi.”⁸³

Yine 807 senesi olayları içinde anlatılan Hsin T’ang-shu’ya yansıyan bilgiler şöyledir:⁸⁴

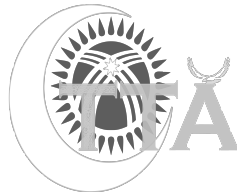
“807 yılının başlangıcında Uygurlar ikinci defa saraya vergi vermeğe geldiler. Birinci seferde bazı Maniheistlerle birlikte idiler... Kagan daima devlet işlerine onları iştirak ettiriyordu. Maniheistler her sene geliyordu. Batı Pazar yerinin tüccarları sık sık onlarla kanuna aykırı işler yaptılar.”

808 yılında kagan olarak “Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kagan”ı görmekteyiz ki bu ismin önemi Karabalgasun yazıtını kendi adına yazdırmış olmasıdır. Bu kagan zamanında da Mani rahipleri inanç elçileri olarak Çin’e gitmişlerdir.

---

⁸³ Li Tang, “A History of Uighur Religious Conversions (5th-16th Centuries)”. *Asia Research Institute*, Singapore, 2005, p. 24. Yine VII. yüzyıldan kalan bir Çince metinde şöyle denilmektedir: “T’u-kueler (Türkler) basit ve kandırılması kolay yapıda insanlardır. Onları yönetme ve birbirlerine düşürmek oldukça basittir. Ancak ne yazık ki pek çok şeytan zihniyetli kurnaz ‘hu’(yabancı/hassaten Soğdu Maniheistler) onların arasında yaşamakta ve onları içten içe yöneterek onlara rehberlik etmektedir.” Bkz. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Ersel Kayaoğlu& Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 123.

⁸⁴ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ...*, s. 123-124.

Bundan başka, Çin imparatoru San-tien'in, Uygur hükümdarı "Alp Bilge Kagan"ın 813 yılında Çin sarayından bir prensesle evlenme talebini geri çevirmesine ilişkin cevabını Uygur başkentine iletmek ve kağanı ikna etmek hususunda 8 Mani rahibinden aracı olmalarını talep etmesi de onların devlet nezdindeki siyasi etkilerini göstermesi açısından kayda değerdir.⁸⁵

Aynı talepler ve cevapları içeren kayıtlar 820 senesine kadar kaynaklardan örneklenebilir. Ancak 821 yılına geldiğimizde adı geçen kağan ölmüştür. Yerine geçen kişi "Ay Tengride Kut Bolmuş Bilge Kagan" zamanında ise Çin imparatoru kız kardeşini bu kagan ile evlendirecektir. Konumuz bakımından bizi ilgilendiren husus Çin sarayındaki merasimde Mani rahiplerinin de hazır bulunmuş olmasıdır.

Chiu T'ang-shu'da konuya dair pasajda;

"Ch'ang-ch'ing'in birinci senesinde (821) beşinci ayda 573 Uygur nazırlar, Tu-tu'lar (Tudun), prensesler, maniheistler ve diğerleri hep birlikte saraya geldiler...." ifadesi vardır.⁸⁶

821 yılında Uygur başkentine gelen Arap seyyahı *Tamim İbn Bahr* da seyahatnamesinde verdiği Uygurların dinine ilişkin bilgide,

"Halkı arasında Zındık dini (Maniheizm) geçerlidir, Başkentte zındıklar çoğunluktadır" demektedir.⁸⁷

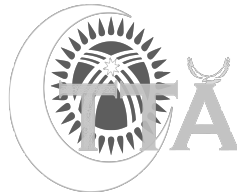
934 ve 951 yıllarında Maniheist rahiplerden müteşekkil elçilik heyetlerinin Kan-chou Uygurları adına da Çin sarayına gittikleri bilinmektedir.⁸⁸

⁸⁵ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 24.

⁸⁶ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ...*, s. 131.

⁸⁷ Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey ...", p. 283.

⁸⁸ Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004a, s. 72,78.

981-84 yılları arasında bu ülkeye elçilik göreviyle gelen Çinli *Wang Yen-te*, burada bir Mani tapınağının varlığından söz etmektedir.⁸⁹

“Burada Ch’ih-shu-lou (Çin imparatorluğu ile olan yazışmaların saklandığı kule) vardır... Bunlar [ferman ve mektuplar] çok dikkatli olarak yerleştirilmiş ve kilitlenmiştir. Bu kulenin arkasında bir Mo-ni (Mani) manastırı bulunmaktadır.”

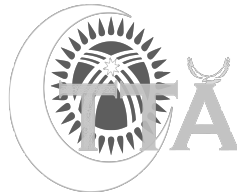
Uygur kağanları sadece dinlerini yaymak noktasında kalmamış ayrıca onun koruyuculuğunu da üstlenmişlerdi. *Fihrist*’te anlatılan El-Muktedir zamanında (908-932) yaşanan bir hadiseye dair bilgi şöyledir:⁹⁰

“Semerkant’ta 500 civarında Manici toplanmıştı fakat onların hareket edeceğini öğrendiği zaman Horasan hükümdarı (Samanî meliki) bunları öldürmeyi istedi. O zaman Çin imparatoru- ki ben onun Tokuz oğuz (Uygur) kağanı olduğunu tahmin ediyorum- şöyle dedi: Ülkemde, senin ülkedeki benim inancımda olan insanlardan çok daha fazla Müslüman yaşamaktadır. Yemin olsun eğer onlardan birini dahi öldürürsen ben de topraklarımdaki tüm Müslümanları kılıçtan geçireceğim, camileri yerle bir edeceğim ve Müslümanlar arasına saldırdığım casuslar vasıtasıyla onların tümünü katledeceğim. Bunun üzerine Horasan hükümdarı yalnız Manicilerden zorla toplanan haraç dışında onlara müsaade etti.”

Bu durum, X. yüzyılda bölgeye Müslümanlar nüfuz etmiş olmasına rağmen Maniheizm’in Koço Uygur Devleti’nde de hala devlet dini olduğunu ve dış politikayı biçimlendiren bir etken olarak Maniciliğin yerini gösteren bir kanıttır.

⁸⁹ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 61-62.

⁹⁰ Ibn El-Nedim, (tr. B. Dodge), *The Fihrist of Ibn al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture. Volume II. New York and London, 1970*, p. 806.

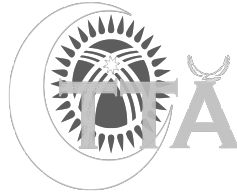

Maniheizm'in Uygur kültüründeki bir diğer önemli siyasi mirası ise hükümdar unvanlarında karşımıza çıkmaktadır. Zira on üç kağandan yedisinin unvanında "Ay Tengri" ve/veya "Kün (Güneş) Tengri" tabirleri geçmektedir ki daha evvel de bahsettiğimiz üzere bu iki gök kutsiyetinin Maniheizm'de önemi büyüktür. Mani dinini benimsedikten sonra Türk kaganları siyasi otorite gücü olan "kut"u artık "Gök Tengri"den değil, Manicilikte Işık Tanrısı'nı ifade eden ve yine bu dinin ilahiyat tasavvurlarıyla izah edebileceğimiz adı geçen semavi hususiyetlerden almaya başlamışlardır.⁹¹ Yine eski İran tanrıları da önem kazanmıştı. Ayrıca Türkçe Mani metinlerinde geçen ve Şinasi Tekin'in Orta İnanca "hükümdar, padişah" manasındaki "şahr-dar"ın kalıp halinde bir Türkçe tercümesi olduğunu düşündüğü bir kelime daha vardır. Mani dini mensupları tarafından *kagan* yerine kullanılan bu kelime "il'i (devleti) olan kimse" manasındaki "ilig"dir.⁹²

Sonuç olarak, Orhun Abideleri'nde karşımıza çıkan ve hâkimiyetin kaynağının tanrısallığını ifade eden kut anlayışı üzerinden İslam öncesi dönemde Türklerin yönetim biçimlerinin teokrasi ile bir ilgisinin kurulamayacağını söyleyebiliriz. Aksine örneklediğimiz veçhile onların zaman içinde kabul ettikleri hassaten Budizm, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi yabancı dinlerin özellikle amme hukuku sahasında, diplomaside ve devletin dış politikasında belirleyici bir aygıt olmaları nedeniyle hem kadim Hint-İran siyasal geleneğinin ve hem de Türk bozkır yönetim sisteminde nim teokratik diyebileceğimiz bir yapının yerleşmesini sağladıklarını ileri sürebiliriz.

⁹¹ Güneş ve ay, Hunlar döneminden beri Türk tasavvurunda büyük önem taşımakla birlikte Işık dini adıyla da anılan Maniheizm'in etkisi ile gökte ışık yayan kozmik unsurlar olarak özellikle Türk hükümdarlarının unvanlarında önem kazanmıştır. Berlin Turfan Koleksiyonu'nda bulunan bir Türkçe metinde, eski hükümdar batan güneşe, yeni hükümdar gökte doğan aya benzetilmektedir. Belki de bu nedenle Uygurlar zamanında tahta çıkan kaganlar daha ziyade Ay Tengri'den kut almışlardır. Bkz. Reşid Rahmeti Arat, "İduk-kut Unvanı Hakkında", *Makaleler*, C. I., (Haz. O.F. Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 493-497.

⁹² Tekin, *İştikakçının Köşesi ...*, s. 109.

Kaynakça

ALTUNGÖK, Ahmet, *Eski İnan'da Din ve Toplum (M.S. 226-652)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.

ARAT, Reşid Rahmeti, "İduk-kut Unvanı Hakkında", *Makaleler*, C.I, (Haz. O.F. Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 493-507.

ARSAL, S. Maksudi, *Teokratik Devlet ve Laik Devlet*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1940

ATEŞ, Hamza & ÜNAL, Soner."Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat", *Bilgi* (8), 2004/1, s.21-42.

BARBİER, Maurice, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, (çev. Özkan Gözel), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

BARTHOLD, Vasili Viladimiroviç, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*,(Haz. Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara, 2006.

BAYINDIR, Abdülaziz, *Din ve Devlet İlişkileri: Teokrasi ve Laiklik*, Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

BAYKUZU, T. Deniz, "V. Yüzyılda Hunlar ve Budizm", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.34, s. 193-214, Erzurum, 2007.

BERKES, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004.

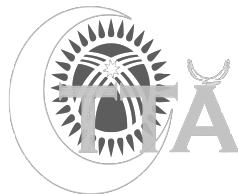
_____, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004a.

DEMİREL, Serkan, "Hitit İdari Sistemi içerisinde Tapınakların Konumu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.40, Nisan, 2014, s.1-7.

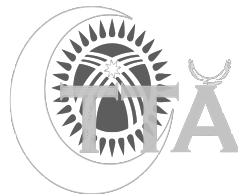
DONUK, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde (İdari-Askeri) Unvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1988.

_____, *Türk Hükümdarı*, TDAV Yayınları, İstanbul 1990

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

- EKREM, Erkin, *Hsuan-Tsang Seyahatnamesine Göre Türkistan*, (H.Ü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, MEB Yayınları, İstanbul, 1970.
- ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1978.
- FOLTZ, Richard, C. *İpek Yolu Dinleri*. (Çev. Aydın Aslan). Medrese Yayınları, İstanbul, 2006.
- FRYE, Richard. N., *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*. (Çev. Füsun Tayanç- Tunç Tayanç), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, KB Yayınları, İstanbul, 1981.
- GİRAUD, Rene, *Göktürk İmparatorluğu (680-734)*, (Çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Yayınları. İstanbul, 1999.
- GOLMOHAMMAD. H. Poor, *İslam Öncesinde Türk-İran Kültür İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han- Timur*. Çev. M.R. Uzman. Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.
- GÜNAY, Ünver. & GÜNGÖR, Harun, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.
- HARMAN, Ö. Faruk, "Katolik Kilisesi ve Teokrasi", *Din- Devlet İlişkileri Sempozyum Kitabı*, İstanbul, 1996.
- HAS HÂCİB, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, neşr. R. Rahmeti Arat, II (Çeviri), (6.baskı), TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- HAUSSIG, H.Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. (Çev. Müjdat Kayayerli), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2001.
- IBN EL-NEDİM (tr. B. Dodge), *The Fihrist of Ibn al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture. Volume II. New York and London, 1970.*
- İZGİ, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- _____, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

_____, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, (5. baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1988.

KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgati't- Türk*. (Terc. Besim Atalay). I, II, III, IV (İndeks). TDK Yayınları. Ankara, 1992.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler (Talas Nazariyesinin Çöküşü)*. Kuzucular Yayınevi, Konya, 1998.

LE COQ, A. Von, *Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika)*. Çev. Fuat Köseraif. TDK Yayınları, İstanbul, 1936.

LİEU, S.N.C., *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Tübingen, 1992

MACKERRAS, Colin, *The Uighur Empire (According to the T'ang Dynastic Histories-A Study in Sino- Uighur Relations 744-840)*. Canberra, 1972.

_____, "Uygurlar". Çev. Şinasi Tekin. *Erken İç Asya Tarihi*. 3.baskı. İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

MAU-TSAI, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Ersel Kayaoğlu& Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

MINORSKY, V., "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs". *BSOAS* XII/2, 1948. 275-305.

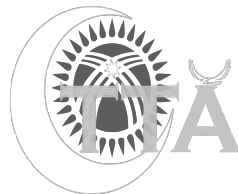
OKUMUŞ, Ejder, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005.

ORKUN, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*. TDK Yayınları, Ankara, 1994.

OYMAK, İskender, "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri" *Türkler*, C.III, s.375- 384, 2002.

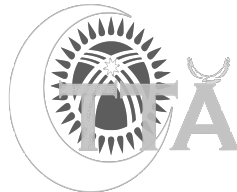
ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I-II, MEB Yayınları, İstanbul, 1971.

_____, "Eski Türk-İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar." *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, MEB Yayınları, İstanbul, 1971, s. 351-366.

- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II, KB Yayınları, Ankara, 1981.
- _____, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.
- ÖNAL, M. Naci, "Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgecilik", *Milli Folklor Dergisi*, 2009, S.84, s. 57-72.
- ÖZDEMİR, M. Niyazi, "Türk Devletlerinde Hâkimiyetin Mahiyeti ve Kaynağı", *Türk Yurdu*, Ocak, C.X, Sayı, XXIX. 1990.
- _____, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011
- PULLEYBLANK, E.G., "A Sogdian colony in Inner Mongolia." *T'oung Pao*, 1952, XLI, p. 317-356.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitapevi, Isparta, 2002
- ŞEN, Serkan, "Orhon Yazıtlarında Geçen Tenri Teg Tenride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Tengri teg Tenri Yaratmış Türük Bilge Kagan İfadelerinin Yeni Bir Yorumu", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar, s. 251-259.
- ŞENEL, Alaeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, V Yayınları, Ankara, 1991
- TANG, Li, "A History of Uighur Religious Conversions (5th-16th Centuries)". *Asia Research Institute*, Singapore, 2005. p.1-81.
- TAŞAĞIL, Ahmet, "Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, I. Kitap, TKHV Yayınları, İstanbul, 1992.
- _____, *Göktürkler*, C.III, TTK Yayınları, Ankara, 2004.
- TEKİN, Şinasi, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)". *TDAY Belleten*, 1962. s.1-11.
- _____, *İhtikakçının Köşesi (Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler)*. *Simurg Yayınları*, İstanbul, 2001.
- TEZCAN, Mehmet, "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV-V.yüzyıllarda Kuzey Çin'deki Yabancılar)", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002. Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, TTK Yayınları, Ankara, s.113-173.

_____, “Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXII, S.2, Aralık,2007, s. 167-193.

TOGAN, Nazmiye, “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İ.Ü. İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.IV/1-2, 1964, s. 21-64.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi yay. (8. Bsk), İstanbul, 1995.

TÜMER, Günay & KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 2002.

UHLIG, Helmut, *İpek Yolu (Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü)*. (Çev. Alev Kırım), Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000.

ZEREN, Münevver Ebru, *Maniheizm ve Budizm’in Uygurlar’ın Kültür Hayatına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE, İstanbul, 2015.

